

בית הספר ללימודי יסוד ביהדות

בין פתיחות להסתגרות: דרכי ההתמודדות בציונות הדתית עם חילון, ערכים ליברליים ומחקר מדעי

מס' קורס: 03132-01

שם המרצה: ד"ר אלחנן שילה

החוברת ממיועדת לשימוש פנימי בלבד לתלמיד הסדנה ואינה מיועדת לשימוש מסחרי.

סילבוס - תוכנית הוראה לקורס

בין פתיחות להסתגרות: דרכי ההתמודדות בציונות הדתית עם חילון, ערכים ליברליים ומחקר מדעי

Religious Zionism Confronts Secularism, Liberal Values and Scientific Research | 03132-01

שיעור	סוג הקורס:
_w"w 1	היקף נ"ז:
תשפ"ה	שנת לימודים:
'z	סמסטר:
	יום ושעה
	שעת קבלה:
elchshilo@gmail.com	מייל מרצה:
https://lemida.biu.ac.il/course/view.php?id=98010	:נייד מרצה _052-3468352 ;ישור לאתר למדה:

תקציר הקורס

הקיום היהודי המודרני מצוי במתחים בין העולם היהודי המסורתי והעולם המודרני. הקבוצה שבה המתחים הללו הם הבולטים ביותר היא הציונות הדתית הנקרעת בין הווקטורים השונים המושכים אותה לצדדים שונים. מטרת הקורס, לצד היכרות השוברת סטראוטיפים, היא לתת מבט עומק היכול להעשיר ולחדד את משמעותו של הקיום היהודי-המודרני של כל יהודי-ישראלי במדינת ישראל, בין אם הוא מזדהה עם ערכיה של הציונות הדתית ובין עם לאו.

קורס בא לתאר את הקבוצות השונות, הפולמוסים והמלחמות הפנימיות שבתוך הציונות הדתית, בכל הנוגע לסוגיות אלה: היחס אל החילון; המחקר האקדמי; פוסט-מודרניזם; מעמד האישה והיחס לאוכלוסייה הדתית הלהטבי״ת. הקורס ינוע בין הגות לבין אקטואליה. הקורס יציע לימוד עומק של התפיסות העומדות מאחורי כל קבוצה והאופן שבו תפיסות אלה באות לידי ביטוי במאבקים בתוך הציונות הדתית.

קורס זה ינוהל ברובו כהרצאה פרונטאלית מלווה במצגת PowerPoint. במהלך ההרצאות יעשה שימוש בקריאת מקורות ראשוניים של ההוגים והזרמים שאותם נלמד. יתקיימו דיונים סביב סוגיות נבחרות.

מטרות/תוצרי הלמידה

ידע

- 1. היכרות עם תהליכים היסטוריים שעברו על הציונות הדתית.
 - 2. היכרות עם תפיסות שונות בציונות הדתית ביחס לחילון.
 - 3. הפולמוס בציונות הדתית בנוגע ליחס אל חקר המקרא...
- 4. ידע מקיף על הנושאים, מנקודות מבט היסטוריות, פילוסופיות וסוציולוגיות.
 - 5. הפולמוס בציונות הדתית בנוגע ליחס אל הלהטייב.
 - 6. מעמד האישה אצל קבוצות שונות בציונות הדתית.

מיומנויות

- 1. הלומדים יפתחו מיומנויות של היכרות, ניתוח וקריאה של מקורות מגוונים.
- 2. יכולת הכרת התופעה באופן הוליסטי, בהקשר היסטורי, סוציולוגי והגותי וספרותי, המזינים אחד את השני.
- 3. הלומדים יפתחו יכולת קריאה השמה לב למסרים ולתפיסות העומדות בבסיס המקורות ועבודת צוות.

ערכים

מודעות למתח שבין ישן וחדש בקיום היהודי, ומודעות לדרכים השונות שבהם קבוצות שונות בציונות הדתית סללו את דרכם בתוך המתח הזה.

הערכה תהליכית/מעצבת (<u>להרחבה</u>)	קריאה/ צפיה נדרשת	למידה פעילה	נושא השיעור	מס' השיעור
		דיון	היסטוריה: התהליכים שעברו על הציונות הדתית מקום המדינה ועד לימינו: מצבה של הצינות הדתית עם קום המדינה. מטוטלת של התחרדות בשנות השבעים והשמונים לצד ליברליזם משנות התשעים והאלפיים.	1
		דיון		2
	הבנה וניתוח טקסט בעקבות שאלה מנחה	למידה בקבוצות ודיון	הגות: יחסה של הציונות הדתית לחילון, בין הרב קוק לרב שג"ר: הדרכים השונות שבהן מתמודד הרב קוק עם תופעת החילון, הביקורת של הרב שג"ר על עמדתו של הרב קוק והאלטרנטיבה הדתית פוסט- מודרנית שהוא מציע.	3
	כנייל	כנייל		4
	כנייל	כנייל		5

מטלה. קריאת מאמר ושאלות עליו.	כנייל	כנייל	פולמוס מחקר מדעי: דרכי ההתמודדות של הציונות הדתית עם ביקורת המקרא, בין אימוץ סלקטיבי בחוגי ישיבת הר עציון ובין דחיה של חוגי ישיבת יהר המורי והתעלמות במסגרות של גיל תיכון.	6
	כנייל	כנייל		7
	כנייל	כנייל		8
		דיון	היחס ללהטייב בציונות הדתית: הגישות השונות ביחס ללהטייב הן של רבנים בציונות הדתית והן של ארגונים שונים שקמו עבור האוכלוסייה ההומו-לסבית הדתית.	9
		כנייל		10
	הבנה וניתוח טקסט בעקבות שאלה מנחה	למידה בקבוצות ודיון	מעמד האישה ופמיניזם : רווקות מאוחרת והזכות להורות, לימוד תורה לנשים ומעמד האישה בבית הכנסת.	11
	כנייל	כנייל	דרכי ההתמודדות למצב של קונפליקט בין דת ומוסר: 4 דגמים: פרשנות, הכפפה של המוסר, הכפפה של הדת, קרע ללא פתרון.	12
		תרגול שאלה	סיכום וחזרה לקראת המבחן, סקירה בתמצות של כל הנושאים שנלמדו.	13
		כנייל	כנייל	14

^{*}ייתכנו שינויים בסילבוס בהתאם לקצב ההתקדמות ואפקטיביות הלמידה

משקל בציון הסופי	תיאור התוצר	
% 15 מהציון הסופי	מטלה: ניתוח ושאלות על מאמרו של הרב מרדכי ברויאר "על ביקורת המקרא"	
85 % מהציון הסופי (ציון עובר 60, מהממוצע של	מבחן מסכם פתוח בכתב. המבחן יהיה עם	
המבחן + המטלה).	דפי/חוברת המקורות.	

- מטלות הגשת מטלה.
- נוכחות 75%. השלמה מהקלטות מה שמחסירים מהנוכחות הפרונטלית.

ביבליוגרפיה: תכנים לקריאה, צפיה והאזנה (רצוי עדכני)

כל תכני קריאות החובה יהיו בחוברת שניתן להורידה מאתר הקורס או לרוכשה במפעיל.

חטיבה ראשונה: היסטוריה

<u>קריאת מומלצת:</u>

יאיר שלג, (2000), *הדתיים החדשים: מבט עכשוי על החברה הדתית בישראל*, ירושלים 2000, פרקים א, ב, עמ*י* 25 – 94.

יאיר שלג (2020), *החרדלייים*, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים עמי 114-77.

חטיבה שניה: הגות

חובה (ילמד במסגרת השיעורים עצמם):

הראיייה קוק (תשמייג), *ערפלי טוהר*, הוצאת מכון הרב צבי יהודה, ירושלים תשמייה, עמי פו – פז.

----, אורות התשובה, מוסד הרב קוק, ירושלים תשמייה, פרק ו, פסקה ד.

----, אורות, מוסד הרב קוק, ירושלים תשמייה, עמי קח – קטז ; ע – עב, קכב – קכג.

הרב שמעון רוזנברג (שגייר) (2003), ייערכים ואמונה בעידן הפוסטמודרנייי, *כלים שבורים*, הוצאת ישיבת שיח יצחק, ירושלים, עמי 13 – 17; שם, ייציונות דתית במיצריי, עמי 85 – 89.

: מומלצת

. בנימין איש שלום, (תשמייח), ייהסובלנות במשנת הרב קוק ושורשיה העיונייםיי au au au 20 עמי 151 – 168.

חטיבה שלישית: פולמוס "תנ"ך בגובה העיניים"

: חובה

הרב צבי טאו (2007), *צדיק באמונתו יחיה* : על הגישה ללימוד תורה (עורך נתנאל בנימין אלישיב), עלי, עמי יייב – יייט ; רסייד – רסייו, שייא – שח.

הרב מרדכי ברויאר, ייעל ביקורת המקראיי, מגדים, לי טבת תשנייט, עמי 107-97.

תומר פרסיקו (2012) יימלחמת ימי העיון בתנייך (בקרוב הסרט)יי, *לולאות האל* (בלוג), 27/6/2012

/http://tomerpersico.com/2012/06/27/bible_rumble

תומר פרסיקו (2012) יימלחמות התנייך כמאבק הנהגהיי, לולאות האל (בלוג), 26/8/2012

/http://tomerpersico.com/2012/08/26/bible_rumble_2

<u>: מומלצת</u>

אלחנן שילה, (2009) "התגלות אלהית בטקסט אנושי",*מקור ראשון*, מוסף שבת, כ"ז סיון תשס"ט אלחנן שילה, (2009) <math>"http://www.academics.co.il/Articles/Article17125.aspx . 19/6/2009

חטיבה רביעית: היחס ללהט"ב בציונות הדתית

<u>: מומלצת</u>

יאיר אטינגר, (2019), *פרומים*, דביר, מודיעין, עמי 176-153.

זאב שביידל, (2006), ייאח(ר)ים בקרבנו: על מקומם של דתיים הומולסביים בחברה הדתיתיי, *אקדמות* ייז, עמי 81–110.

הרב רונן לוביץ (תשסייא), ייסלידה, סובלנות או מתירנות יחס היהדות להומוסקסואליותיי, *דעות*_11, עמי 9-11.

חטיבה חמישית: מעמד האישה ופמיניזם

<u>חובה:</u>

ורד נעם, (2013) יימעבר למחיצה הפנימיתיי, מוסף שבת *מקור ראשון*, כייט טבת תשעייג, 2013 ורד נעם, (2013)

: מומלצת

הרב פרופי דניאל שפרבר, ייכבוד הציבור וכבוד הבריות: נשים וקריאת התורהיי, *דעות* 16, (2003), עמי 17 – 20, 44.

חטיבה שישית: דרכי ההתמודדות למצב של קונפליקט בין דת ומוסר

<u>חובה:</u>

רוזנברג, ש [הרב שגייר]. (תשסייג), **כלים שבורים**, אפרת, עמי 17-13, 89-85.

אחד העם (תשיייט), ייהמוסר הלאומייי [תרנייט, 1899], כל כתבי אחד העם, תל-אביב עמי קסא-קסד. מרדכי קי (1938), ערכי היהדות והתחדשותם, ירושלים, עמי 297 - 298.

<u>מומלצת:</u>

אבי שגיא ודניאל סטטמן, **דת ומוסר**, מוסד ביאליק, ירושלים 1996.

חטיבה ראשונה: היסטוריה [ציטוטים מהמצגות]

מאפייני הזרם החרדל"י:

- 1): הרב צבי טאו: ״ללכת לצבא, ולבנות עמם [החילונים] את הארץ כן. אבל לשמוע לדבריהם ולהקשיב להרצאותיהם בשום פנים ואופן לא! אנשים שואלים: ׳וכי אנחנו מתבדלים?׳. התשובה היא כן, מלימודי הרוח באוניברסיטה אנחנו מתבדלים. אנחנו חלוקים אתם בכל תוקף ומוחים על ההרס והחורבן הטמון שם, ובזה איננו יחד בשום פנים ואופן. [...] גם דרך אנשים שאינם יודעים להבחין בין ימינם ושמאלם ביהדות [...] הארץ תבנה, אבל לא מדעותיהם. דעותיהם הם הרס וחורבן לאומה׳׳ (צדיק באמונתו יחיה, תשס״ז, עמ׳ קנג).
 - 2) רי יוסף קארו, **שולחן ערוך**: יילא יתערבו האנשים ונשים בבתיהם בשמחהיי (אוייח תקכט סייק ד).
- 3א) הרב צבי יהודה קוק: ״הצניעות מתגלית גם בדמותו החיצונית של גוף האדם וגם בתלבושת בגדיו, [...] שייכת לתכונת אופיים של ישראל״ (אור לנתיבתי, עמ׳ רעו-רעט). ב) הרב שלמה אבינר: ״טהרה וצניעות הינם [...] ההיפך של הפריצות והחוצפה שבטומאת הגויים. [...] העדינות הישראלית היא ההפך הגמור של [...] הגסות שבפריצות״ (גן נעול, עמ׳ 12).

גיוס נשים לצה"ל:

- 4א) רמביים ייבמלחמת מצוה הכל יוצאין ואפילו חתן מחדרו וכלה מחופתהיי (יד החזקה הלכות מלכים פרק ז) ב) תלמוד בבלי: יימנין שלא תצא אשה בכלי זיין [=נשק] למלחמה תייל [תלמוד לומר] (דברים כב, ה), ילא יהיה כלי גבר על אשה ולא ילבש גבר שמלת אשהי (נזיר, נט עייא), ג) רי יוסף קארו, שולחן ערוך: יילא תעדה [=תלבש] אשה עדי [תכשיטי] האיש, כגון [...] תלבש שריוןיי (שוייע יורה דעה סימן קפב).
- 5) רי יוסף קארו, **שולחן ערוך**: ייאסור לאיש להסתכל במראה, משום לא ילבש גבריי (יוייד סימן קנו סייק ב). ב) הרמייא [=רבי משה איסרליש], שם: יידוקא במקום דאין דרך לראות במראה רק נשים, [...] אבל במקום שדרך האנשים לראות גייכ במראה, מותריי.

חטיבה שניה: הגות

היחס לחילון אצל הרב קוק, הביקורת של הרב שג"ר עליה והאלטרנטיבה שהוא מציע

שאלות מנחות

- 1) במה שונה דור החלוצים מהכופרים שהיו בעבר ומה הדרך שיש להתמודד עם תופעת החילון [מקור 1]
 - 2) מה שלושת הכוחות הפועלים בעם היהודי, מה הבעיה שיש לכל קבוצה ומה הפתרון! [מקור 2]
 - 3) מה אופיים של יהנשמות מעולם התוהוי וכיצד יש להתמודד עימם? [מקור 3]
 - [5-4] מקורות [6-4] כיצד הכפירה מביאה לשכלול התודעה הדתית:
 - 5) בעקבות הקישור שעושה הרב קוק בין החילון לחומרנות, מה הם שלושת התסריטים שהוא מביא בנוגע לעתיד החילון? [מקורות 6 – 8]

ר' אברהם יצחק הכהן קוק

1) ״מאמר הדור״ תרס״ו (1906): ״דורנו, הוא דור נפלא, דור שכולו תמהון. קשה מאד למצוא לו דוגמא בכל דברי ימינו. הוא מורכב מהפכים שונים, חושך ואור משמשים בו בערבוביה. הוא שפל וירוד, גם רם ונשא; הוא כולו חייב, גם כולו זכאי אנחנו חייבים לעמוד על אופיו למען נוכל לצאת לעזרתו. [...] מוזר הוא הדור הזה, שובב הוא, פראי הוא אבל גם נעלה ונשא. [...] נרחם על אלה האֻמללים בנינו ואחינו הטובעים בים זועף של צרות רוחניות. [...]

ברובי תקופות ההסטוריה אנחנו מוצאים חכמים נעלים גדולי רוח בדורות הראשונים, שאנו משתאים על גדלם ועז רוחם, אבל הכלל, הוא היה נתון בשפל המצב. [...] בדורות האחרונים התחילו הענקים להתמעט והכלל הולך ומתעלה. בעמנו נתמעטו הבורים, לעומתם נתמעטו, והוקטנו הגאונים והצדיקים. [...] וזאת העליה של הכלל ההמוני הסֱבַה גייכ [=גם כן]

ירידה, שהדור שהוא מוצא את כל מה שהוא שומע ורואה מהורים ומורים קטן מערכו, אז מוסרם אינו לוקח את לבבו ואינו משביר את צמאונו. גם אינו מטיל עליו שום אימה ופחד. [...] הוא לא יוכל לשוב מיראה, אבל מאד מוכשר הוא לשוב מאהבה שיראת הרוממות תתחבר עמה. [...] אין בשום אופן אפשרות להכניעם בדרך כבישה, כי-אם לרוממם ולשגבם, ולהראות לפניהם את הדרך של האורה הרוממה והאדירה. [...]

דבר מוחש וגלוי לעינים, כי אור הצדק הפנימי, היושר הכללי והאהבה הלאומית הטהורה בירשפיה רשפי אשי¹ נתרבה ונתעלה בלב הדור הצעיר, במעולה שבו. [...] להם אנחנו צריכים ללמד תורת חיים ממקור החיים, דרכי מוסר מלאי אורה וצהלה. [...] לא נאבה להגיש לנחושתים את הכחות הצעירים הרעננים, [...] כי-אם נאיר לפניהם את הדרך, נתהלך לפניהם בעמוד אש של תורה. [...] ולב האבות יתחיל להכיר את כל אוצר הטוב והסגולה הגנוזה שבבנים, [...] והבנים יכירו את הקדושה והטהרה, ההוד והתפארת המלאים בלב האבות, [...] ע"י שמירת קדושתה של תורה ומצותיה וע"י הדבקות הפנימית בשם ד' אלקי ישראל, [...] וכל אחד מחבירו יקח את כל הטוב, את כל הנאה והכשר, [...] שכל אלה יביאו להכרה נאמנה, שרק ע"י ההתאחדות הרוחנית של ישראל הצעיר עם ישראל הזקן תבא ישועה ותצמח גאולה"².

1ב) **פרשנויות אקטואליות ל"מאמר הדור" של הרב קוק:** "<u>יש אומרים</u>: דבריו של מרן הרב זצ"ל שרירים וקיימים. 'התורה הזו לא תהיה מוחלפת'. גם היום ישנם רבים שאוהבים את הארץ ומוכנים למסור את נפשם. [...]

<u>יש אומרים</u>: רוב הציבור כיום איננו קשור לשום אידיאלים. הארץ והעם אינם מעניינים אותו. הם חילונים כי הם בורים. נוח להם להמשיך בדרכם, [...] כך יוכלו לספק את תאוותיהם. [...] לשם חיזוק גישה זו מביאים כהוכחה את בעלי התשובה הרבים שאוהבים לשמוע מוסר פשוט ואינם קשורים לרעיונות כלל ישראליים". (הרב אליעזר מלמד, ראש ישיבת הר–ברכה, מתוך עיתון 'בשבע', אלול תשס"ד – 2003).

2) אורות התחיה: ״שְׁלֹשָׁה כּחוֹת מִתְאַבְּקִים כָּעֵת בְּמַחֲנֵנוּ. הַפִּלְחָמָה בֵּינֵיהֶם נִכֶּרֶת הִיא בְּיוֹתֵר בְּאֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל, [...] וְשִׁרְאֵיהֶם קָבוּעִים הַם בְּתוֹדְ הַהַּכָּרָה הַחוֹדֶרֶת בְּמֶרְחֲבִי רוּחַ הָאָדֶם. אֻמְלָלִים נְחְיָה הָעָקְרִיוֹת, שֶׁהַחַיִּה לְמָחֲנָה מִיּטְיָד, הָעוֹמֶדָת בְּצֵר לַפַּחֲנֶה הַשְׁנִיָּה. הַּקְּדָשׁ, הָאֻמָּה, הָאֲנוֹשִׁיּוּת, — אֵלֶה הֵם שְׁלֹשֶׁת הַתְּבִיעוֹת הָעְקָרִיוֹת, שֶׁהַחִיִּים כֻּלָם, שֶׁלְנוּ לְכָּל אָדָם, בְּאֵיזוֹ לַפְּחָבִי מָהֶם. [...] הַהְתְמַוְּגוּת הַדְּרוּשָׁה שֶׁל שְׁלֹשֶׁת הַתְּבִיעוֹת הַעְּקֹרוֹת הַלָּלוּ מֻכְרַחַת הִיא לָבוֹא בְּכָל קְבוּצְה, שְׁיִּים אֲהָיִה עֲתִידִים, וּרְשֶׁאָנִּוּ סוֹקְרִים בְּחַיֵּינוּ וְרוֹאִים אָנוּ, שֶׁהַכּחוֹת הַלָּלוּ מֻכְרַחִת הְתְמַוְּגוּתָם, הוֹלְכִים שְׁנִינוּ וְחָבְּרִים, הִנְּנִוּ נִקְרָאִים לָבוֹא לְהַצְּלָה. יְסוּדְתוֹ שֶׁל הַפֵּרוּד הִיא בַּצְדְדִים הַשְּׁלִילִיִים שָׁכָּל כּחַ רוֹאֶה בַּחֲבֵרוֹ, וְהַצְּדְדִים שְׁלִילִיִים, מְבָּרְדִים, הָנְנוּ נִקְרָאִים לָבוֹא לְהַצְּלָה. יְסוּדְתוֹ שֶׁל הַפְּרִים בְּבָּל כַּחַ בּוֹדֵד, בִּיְחוּד נַבְּשִׁי, מֻכְרָחִים לְהִיוֹת צְדְדִים שְׁלִילִיִים, בְּבָּל כָּח בּוֹדֵד, בִּיְחוּד נַבְשְּי, מֵּכְרָחִים לְהִילִּה עִּלְרָיִים מְצֵּד עַצְמְם בָּאֲמֶת אֵינָם רְאוּיִים לִשְׁמָם זֶּה, כִּי בְּכֶל כּּחַ בּוֹדֵד, בִּיְחוּד נַבְשִּי, הַרְרָחִים לְהְיּלְבָּן חַיִּים בְּאֵבֶי הָאבָּין הַלְּנִם שְּלְכִּים לִשְּבְים בְּעִּים בְּנָבְיּית בְּעִבְים בְּעִבְּים בְּעִים בְּבָּים בְּנִם בְּבִים בְּחִבּים בְּעִים בְּבְיּים בְּיִבְים בְּיִבְים בְּנִבְים בְּיִבְים בְּעִבְים בְּעִים בְּבְיּת הְבִּיְים בְּעִבְּים בְּתְים בְּעִבּים בְּבִים בְּבְים בְּבְים בְּעִים בְּבִים בְּים בְּנִבְים בְּעִים בְּיוֹב בְּעְים בְּיְבְים בְּיּבְים בְּבִים בְּבְים בְּבְּלְית וְבְּבְּיְם בְּיּב בְּיְם בְּבְבְים בְּבְים בְּבְיּים בְּבְּיְים בְּבְים בְּבְים בְּבְים בְּבְּעִים בְּבְּיְתוֹ בְּיִבְים בְּבְיּים בְּבְּיִים בְּבְיּילְייִים בְּבָּל בְּחָב בְּים בְּבְּבְים בְּבִּילְיתִים בְּבְּים בְּעִים בְּבְּים בְּיוֹם בְּעָבְים בְּבְּבְים בְּעִּבְּבְים בְּיוֹים בְּבְּבְים בְּבְיבְים בְּבְּבְים בְּבְים בְּבְּבְים בְּיב

שְׁלֹשֶׁת הַסִּיעוֹת הַיּוֹתֵר רִשְׁמִיּוֹת בְּחַיֵּי הָאֻמָּה אֶצְלֵנוּ: הָאַחַת הָאוֹרְתּוֹדוֹבְּסִית, בְּמוֹ שֶׁרְגִילִים לִקְראתָה, הַנּוֹשֵׂאת אֶת דֶּגֶל הַקּדֶשׁ, הַסְּדֶשָׁה, הַקּדֶשׁה, הָאֱמוּנָה וְכָל קדֶשׁ בְּיִשְׂרָאֵל, הַשְּׁנִיְּה הִיא הַלְּאֻמִּית הַחֲדָשָׁה, הַקּדֶשׁה, הָאֱמוּנָה וְכָל קדֶשׁ בְּיִשְׂרָאֵל, הַשְּׁנִיְּה הִיא הַלְּאֻמִּית הַחֲדָשָׁה, הַחֲבֵּצְה הַלּוֹחֶמֶת בְּעַד כָּל דָּבָר שֶׁהַנְּטִיָּה הַלְּאֻמִּית שׁוֹאֶפֶת אֵלְיו, שֶׁכּוֹלֶלֶת בְּקַרְבָּה הַרְבָּה מֵהְבָּעִיוּת הַשְּחוֹרָה שֶׁל נְטִיַּת אֻמָּה, הַחֲבֵצְה לְחַדֵּשׁ אֶת חַיֶּיהָ הַלְּאֻמִּיִם, אַחֲרֵי שֶׁהִיוּ זְמֵן רַב עֲלוּמִים בְּקַרְבָּה מִתְּנְרַת יָדָה שֶׁל הַנְּלוּת הַמְּרָה, [...] הַשְּׁלִישִׁית הִיא לְחַבּים הְלִים הְלָּאָמִים, אָחָרֵי שֶׁהִיוּ זְמֵן רַב עֲלוּמִים בְּקַרְבָּה מִתְּנְבָה בְּחוֹנִים רְחָבִים, הִיא אֵינָה מִתְכַּנֶּסֶת בַּחֲטִיבָּה הַלִּבְּרָלית, שֶׁהַיְנָה נוֹשֵׂאת אֶת הַתְּלָ הָשֶׁלִּי שֶׁל הַהַשְּׁכָּלָה, הַתַּלְּבָּה, הַתִּרְבּוֹת וְהַבּוֹת וְחַבִּים, וְעוֹד.

הַדָּבָר מוּבָן, שׁ**בְּמַצָּב בָּרִיא יֵשׁ צֶרֶדְ בִּשְׁלֹשֶׁת הַכּחוֹת הָאֵלֶה גַּם יַחַד**, וְתָמִיד צְרִיכִים אָנוּ לִשְׁאף לָבוֹא לִידֵי הַמַּצְּב הַבְּרִיא הַגֶּה, אֲשֶׁר שְׁלֹשֶׁת הַכּּחוֹת הַלָּלוּ יַחַד יִהְיוּ שׁוֹלְטִים בָּנוּ בְּכָל מִלּוּאָם וְטוּבָם, בְּמַצָּב הַרְמוֹנִי מְתֻקָּן שֶׁאֵין בּוֹ לֹא חְסֵר וְלֹא יָתֵר, כִּי אֲשֶׁר שְׁלֹשֶׁת הַכּּחוֹת הַלָּלוּ יַחַד יִהְיוּ שׁוֹלְטִים בָּנוּ בְּכָל מִלּוּאָם וְטוּבָם, בְּמַצְּב הַרְמוֹנִי מְתָקּן שֶׁאֵין בּוֹ לֹא חְסֵר וְלֹא יָתֵר, כִּי הַקּדֶשׁית, וְיַחַד יִתְנִעֲדוּ הַיְחִידִים וְגַם הַסִּיעוֹת, [...] בַּיְדִידוּת הָרְאוּיָה, לְהַכִּיר בָּל אֶחָד אֶת הַצַּבְּקִיד הַחִיּוּבִי שֶׁל חֲבֵרוֹ. [...] עַד שֶׁלֹא דַּי שַׁלֵּא דִּי שֻׁלַּא הַבְּל כַּחָ, וֹשֵּׁע בְּכָל כַּחַ, [...]

[ַ]ר יִי עַזָּה כַפָּנֶת אַהֲבָה קָשָׁה כִשְׁאוֹל קִנְאָה רְשָׁפֶּיהָ רִשְׁפֵּי אֵשׁ שַׁלְהֶבֶתְיָהיי (שיר השירים, ח, ו).

[.] ראיייה קוק, יימאמר הדוריי, **עקבי הצאן**, ירושלים תשמייה, עמי קח 2

^[-3] האמת נעדרת שנאמר יותהי האמת נעדרת שבן דוד בא [...] האמת נעדרת שנאמר יותהי האמת נעדרתי (ישעיהו, נט טו). מאי [-3] יותהי האמת נעדרתי אמרי דבי רב, מלמד שנעשית עדרים עדריםיי (סנהדרין, צז עייא).

אֶלָּא שָׁעוֹד הָלְאָה יֵלֵךְ, [...] וְיֵדַע שֶׁלְּטוֹבָתוֹ שֶׁל הַכּּחַ הַמְיֻחָד, שֶׁהוּא יוֹתֵר נוטֶה אֵלָיו, צְּרִיךְּ הוּא לִהְיוֹת מֻשְׁבְּע בְּאֵיזוֹ מִדְּה נַּם אֶּלָא שָׁעוֹד הָלְאָה יֵלֵךְ, שֶׁהַכּחַ הָאַחֵר הַשִּׁוֹלֵל אֶת הַכּחַ הַאָּה הָחָבִיב שְׁלֹוֹ, הוּא מִפְנֵי שֶׁבִּשְׁלִילְתוֹ הוּא מֵעֲמִידוֹ עַל מִדְּתוֹ הְרְאוּיָה לוֹ מַהַגַּרְעוֹן הַמְּסֻכָּן שֶׁל הַתּוֹסֶכֶּת וְהַהַפְּרָזָה. [...] וְכֵן כְּשֶׁנְּסְתַּכֵּל פְשֵׁכֶל טוֹב בַּתְּסִיסוֹת, שֶׁאָנוּ סוֹבְלִים מֵהֶן כָּל-כָּךְ בְּדוֹרֵנוּ, נַיְצְי שְׁאַךְ דֶּרָה אֶחָד יֵשׁ לְפָנֵינוּ: שֶׁכָּל אֶחָד, בֵּין יָחִיּד וּבֵין קבּוּץ [...] יַחַד עִם הַהְנָנָה, שֶׁכָּל אֶחָד קְרוּא לְהָגַן, עַל אוֹתוֹ הַכּחַ מִקּלָטָם הַמְיִלְטָּ עֵל-פִּי טֶבַע נַבְשׁוֹ וְעַל-פִּי הֶרְגֵּלוֹ וְחִנּוּכוֹ, יֵדַע אֵיִדְ לְהִשְּׁתַּמֵשׁ בַּכּחוֹת שֶׁהֵם מוֹצְאִים לָהֶם מִקְלָטָם הַמְיֻלָּטִי בְּאָנִייוֹת, אֲמֵרוֹת, לְמַעַן יַשְׁלִים אֶת עַצְמוֹ וְאֶת סִיעָתוֹ, בֵּין הַבָּד הַחִיּוּבִי שֶׁל הַכּחוֹת הָאֲחֵרִים וּבִין [...] בַּמֶּה שְּׁמִילִים וּבְלְיָה הַרָּבְיִינוֹת אֲחֵרִים וּבְּסִיעוֹת אֲחָרִים וּבִין וְהַנּעְלְבָּל לְמָוֹ הָבְּלְלָלָת הַהַפְּרָזָה. [...] בְּאנִי לְמַצִּב שְׁלִבְיּב שְׁלְמָב שְׁל חַיִּים הְרְאוֹיִים לְנוֹי הָהְרְאָרָי. [...] בְּאנִי לְמַצְּב שְׁל חַיִּים הְרְאוֹיִים לְנוֹי הַבְּעְן זָה נּיִלִם לְּנִוֹת הְבַּלְלְתָת הַבּּלְיְלָת הַבְּלְּלָת הַבְּבְּלְיָת. [...] בְּבְּוֹת לְמַנִּוֹת לְמִילִים לְנִיל הִבּל לְמָוֹוֹת לְמָנִיל לְמַנְלְי בְּלְלְילִת הְבָּלְילָת הַבְּלְילָת הַבְּלְיוֹת הָבְלְלְילָת הַבְּלְיוֹת לְבִילוֹת הְבָּלְילִת הָבְּלְיוֹת בְּילְיוֹת בְּילְיבִיל לְמָבּוֹת בְּילְבְיוֹת בְּילְיבָּב שְׁילְיחָת הְיִבּם הְבְּילְיוֹת בְּלְילָת הָבְּיל לְבָּוּוֹת לְינִית הְיבִים הְּבְּילְיתְים בְּבְּילְיתָה בְּעִבּין בְּשְׁבְילְילִית הָבֹל לְקְנוֹת הַבְּיל הְבָּב בְּילְיתְית הְיּשְׁבְּע לְבָבוֹת הָּים הְבִּילְים

מוּבָן הַדָּבָר, כִּי מַה שֶׁהְכְנַסְנוּ אֶת הַקּדֶשׁ בִּשְדֵרַת שְׁלֹשֶׁת הַפּחוֹת, שֶׁכָּל אֶחָד צָרִידְּ לְצַמְצֵם אֶת עַצְמוֹ לִפְּעָמִים כְּדֵי לְהַנִּיחָ מְקוֹם לַחֲבֵרוֹ, אֵינֶנוּ מוּבָן כִּי אִם בַּצֵּד הַטֶּכְנִי וְהַפֵּעֲשִׁי שֶׁל הַקּדֶשׁ וּבַצְּדָדִים הַמַּחֲשָׁבִיִּים וְהַהֶּרְגֵּשִׁיִם הַמְּחֲשָׁבָּה הָאִידֵאָלִית הַקּדֶשׁ הָעֶלְיוֹן הֲרֵי הוּא הַנּוֹשֵׁא הַכְּלָלִי, [...] שְׁכֵּלֶם הְלֹא אֶת בְּרְכָתָם מִקּדֶשׁ הָם נוֹשְׁאִים. עַל-כֵּן הַמַּחֲשָׁבָה הָאֱלֹהִית, הִיא בְּעַצְמָה בָּאֱמֶת חָפְשִׁית הִיא מִכְּל צִמְצוּמִים, [...] לְמִעְלָה מִכָּל גְבוּלִים, [...] וְבְּהַתְהַלֵּדְ הָרוֹמְמָה, הַמַּחֲשָׁבָה הָאֱלֹהִית, הִיא בְּעַצְמָה בָּאֱמֶת חָפְשִׁית הִיא מְכָּל צִמְצוּמִים, [...] לְמִלְּלָה מִכָּל גְבוּלְית הָרְחָבָּה" יְהנשמות של עולם התוחו": ההדרכה הרגילה של תום ויושר, בשמירת המדות הטובות וכל דת ודין, זהו ענין המלוכות עולם התיקון. וכל ההתפרצות מזה, בין מצד קלות דעת והפקרות ובין מצד עלית דעת והתעוררות רוח עליון, הוא מענין עולם התהו. [...] האידיאליסטים הגדולים רוצים בסדר יפה וטוב, מוצק ואדיר כזה, שאין בעולם לו דוגמא ויסוד, על כן הם מהרסים את הבנוי לפּי מדת העולם. המעולים יודעים גם לבנות את העולם הנהרס, אבל הגרועים בעולם ומהרסים, והם הם המושרשים בעולם שהנטיה האידיאלית היותר עליונה נגעה בהם רק נגיעה כל שהיא, הם רק מחבלים ומהרסים, והם הם המושרשים בעולם התוהו בערכו הנשפל.

נשמות דתוהו גבוהות הן מנשמות דתיקון⁵. גדולות הן מאד, מבקשות הן הרבה מן המציאות, מה שאין הכלים שלהן יכולים לסבול. מבקשות הן אור גדול מאד, כל מה שהוא מוגבל, מוקצב ונערך, אינן יכולות לשאתו. [...] שאיפתן הבלים סופית לא תכלה. [...] שואפות הרבה יותר ויותר מהמדה, שואפות ונופלות. רואות שהנן כלואות בחקים, בתנאים מוגבלים שאינם נותנים להתרחב לאין קץ, למרומים אין די, והנן נופלות בתוגה, ביאוש, בחרון, ומתוך קצף - ברשע, בזדון, בשפלות, בכיעור, בתיעוב, בהירוס, בכל רע. התסיסה החיה שלהן איננה שוקטת, - מתגלות הן בעזי-פנים שבדור. הרשעים בעלי הפרינציפים, הפושעים להכעיס ולא לתאבון, נשמתם גבוהה מאד, - מאורות דתוהו. בחרו בהרס והנם מהרסים, העולם מתטשטש על ידם והם עמו. אבל תמצית האומץ שיש ברצונם היא הנקודה של קודש. [...] ביותר הן מתגלות באיזה אחרית ימים, בתקופה שלפני הרת עולם, שקודם להויה יצירית חדשה ונפלאה. [...]

בעתותי גאולה מתגברת חוצפה,⁷ וסער מתחולל הולך וזועף, פרצים אחר פרצים יפרצו, חוצפה מחוצפה תגדל, מאין קורת רוח בכל האוצר הטוב של האור המוגבל והמצומצם מפני שאיננו ממלא את כל המשאלות כולם, [...] שאיננו מגלה את כל האוצר הטוב של האור המוגבל והמצומצם מפני שאיננו ממלא את כל המאויים. בועטות הן בכל, בחלק הטוב, בגרעיני האשר המוביל אל המנוחה ושלות העולמים, [...] ואיננו משביע את כל המאויים. בועטות לרעות בשדי זרים, [...] ואין נחת. מראות הן הנשמות הלוהטות האלה את כחן, ששום סיג והגבלה לא יוכל לעצור בעדן, והחלשים שבעולם הבנוי, בעלי השיעור והנימוס, מתבהלים משאתם. ימי

 $^{^{-1}}$ ראיייה קוק, ייאורות התחיהיי, **אורות**, ירושלים תשמייה, עמי ע $^{-1}$ עב, פסקה יח. הפסוק הוא מתהלים קיח, ה

הטעם "יכל המדות שבנפש הבנהייב [=שבנפש הבהמית] [...] הן תקיפין וחזקים יותר מהמדות הקדושות שבנפש האלקית. [...] והטעם משום ששרשן ממקום גבוה מאד. [...] והן המלכים אשר מלכו לפני מלך מלך לבני ישראל [...] רק שירדו ונפלו למטה מטהיי משום ששרשן ממקום גבוה מאד. [...] והן המלכים אשר מלכו לפני מלך מלך לבני ישראל [...] רק שירדו ונפלו למטח מטחיי, דף כה עייב).

⁶ ייתניא אמר רבי שמעון החסיד אלו תשע מאות ושבעים וארבע דורות שקומטו קודם שנברא העולם ולא נבראו. עמד הקדוש ברוך הוא ושתלן בכל דור ודור והן הן עזי פנים שבדוריי (בבלי, חגיגה דף יג עייב-יד עייא). 2) רי שניאו זלמן מלאדי (ייבעל התניאיי): יישרש הנפשוי[ת] של הרשעים המה מבחיי[נת] התוהו [...] והן תתקעייד דורוי[ות] [...] והמה העזי פנים ששתלן בכל דור. [...] בחיי[נת] התוהו גבוה הרבה מבחיי[נת] התיקון" (רשייז מלאדי, מאמרי אדמור הזקן תקס"ו ח"א, ניו-יורק בכל דור. [...] בחיי[נת] התוהו גבוה הרבה מבחיי[נת] התיקעייד דורות [...] שהיו כולם רעים וחטאים ליהוייה מאוד. [...] והקב"ה [...] וענין אותן הנשמות הוא, שבאים מן אותן התתקע"ד דורות [...] שהיו כולם רעים וחטאים ליהו"ה מאוד. [...] והקב"ה ברחמיו הגדולים, מעלה מהן בכל יום ויום, [...] בהיות שהן נשמות יקרות וגדולות מאוד מאוד, אלא מפני שהרע גברה עליהם כל כך, עד שהקדושה שהיתה בהם לא היה בה כח ויכולת להרים ראש". (רי נפתלי בכרך, עמק המלך, שער טז, פרק מה).
⁷ "בעקבות משיחא חוצפא יסגא" [=בעקבות המשיח, חוצפה תגדל"] (משנה סוטה, ט, טו).

יגור [=יעמוד] לנו אש אוכלה, מי יגור לנו מוקדי עולם!⁸. [...] רק [...] בעלי נפשות חלושות וחנפים הם פוחדים ורעדה אחזתם. אבל גבורי כח יודעים, שגלוי כח זה הוא אחד מהחזיונות הבאים לצורך שכלולו של עולם. [...] אלא שבתחלה מתגלה הכח בצורת התהו, ולבסוף ילקח מידי רשעים וינתן בידי צדיקים, גבורים כאריות, שיגלו את אמתת התקון והבנין. [...] הסופות הללו יחוללו גשמי נדבה" ("זרעונים", אורות, עמי קכ"ב – קכ"ג).

4א) מדות הראי״ה: ״מה שמבינים את האמונה בצורה מקולקלת, קטנה וחשוכה, גורם לכפירה שתשא את ראשה. וזוהי המגמה ההשגחית בבנין העולם של מציאות רגש הכפירה וכל תיאוריה, כדי להעיר את כח החיים שבאמונה בכל לב, למען תבא האמונה למרום מעלתה, עד שתכלול עמה גם הטוב הכלול בתוכנים התיאוריים של הכפרנות, ותהיה האמונה שלמה בכל מלואיה״ (ערך ׳אמונה׳, פסקה כח).

ב) אורות האמונה: "יש כפירה שהיא כהודאה, והודאה שהיא ככפירה. כיצד: מודה אדם שהתורה היא מן השמים, אבל אותם השמים מצטיירים אצלו בצורות כל-כך משונות, עד שלא נשאר בה מן האמונה האמיתית מאומה. וכפירה שהיא כהודאה כיצד: כופר אדם בתורה מן השמים, אבל כפירתו מיוסדת רק על אותה הקליטה שקלט מן הציור של צורת השמים אשר במוחות המלאים מחשבות הבל ותוהו, והוא אומר, התורה יש לה מקור יותר נעלה מזה, ומתחיל למצא יסודה מגדולת רוח האדם, מעומק המוסר ורום החכמה שלו. אף-על-פי שעדיין לא הגיע בזה למרכז האמת, מכל-מקום כפירה זו כהודאה היא חשובה, והיא הולכת ומתקרבת להודאת אמונת אומן. [...] ותורה מן השמים משל הוא על כל כללי ופרטי האמונות, ביחש של מאמר המבטאי שלהן אל תמציתן הפנימי, שהוא העיקר המבוקש באמונה"?

5א) בראשית: ״וַיַּפֵּל ה׳ אֱלֹהִים תַּרְדֵּמָה עַל הָאָדָם וַיִּישָׁן וַיִּקָּח אַחַת מִצַּלְעֹתָיו וַיִּסְגֹּר בָּשָׂר תַּחְתֶּנָּה. וַיִּבֶּן ה׳ אֱלֹהִים אֶת הַצֵּלֶע אֲשֶׁר לָקַח מִן הָאָדָם לְאִשָּׁה וַיְבָאֶהָ אֶל הָאָדָם. וַיּאֹמֶר הָאָדָם זֹאת הַפַּעַם עֶצֶם מֵעֲצָמֵי וּבָשָׂר מְבְּשָׁרִי לְזֹאת יִקְּרֵא אִשְּׁה כִּי מֵאִישׁ לָקַחָה זֹּאת. עַל כֵּן יַעַזָב אִישׁ אֵת אָבִיו וָאֵת אָמוֹ וָדָבַק בָּאִשְׁתּוֹ וְהָיוּ לָבָשֶׂר אֲחָד״ (ב, כא – כג).

ב) בראשית רבה: ״אמר רבי ירמיה בן אלעזר בשעה שברא הקב״ה את אדם הראשון אנדרוגינוס¹¹ בראו. [...] דְּכְתִּיב ׳זכר ונקבה בראם¹¹י. א״ר [=אמר רבי] שמואל בר נחמן בשעה שברא הקב״ה את אדם הראשון דו פרצופים בראו ונסרו ועשאו גביים, גב לכאן וגב לכאן. [...] והכתיב ׳ויקח אחת מצלעותיו׳¹¹! אמר להון [=לו] מְתְּרְין סְּטְרוֹהִי [=משני צדדיו...] דאתמר יולצלע המשכן׳¹¹ דְּמֵתָרְגָמִינֶן וּלֶסָטָר משכנא וגוי [=ולצד המשכן¹⁴״.

^{.8} ישעיהו, לג, יד.

^{.48} אורות האמונה, הוצאת לאנגסאם, ירושלים תשנייח, עמי 9

איש - γυνη **- gune** ; איש – ανδρο - **Andro** 10

 $^{^{11}}$ בראשית, הי, בי.

בראשית, בי, כייא. ¹²

[.]יו, כי. שמות כייו, כי.

¹⁴ בראשית רבה, פרשה חי פסקה אי.

היגל	הרב קוק [אורות הקודש ד]	קבלת האר"י (רי "א חבר)	תהליך
ייחיי הנצח של אלהים	ייאי אפשר לאדם להפרד מהדבקות	ייסוד האחוריים בגבורות	א) אחדות
[] ילהיות בשביל עצמוי,	האלהית, ואי אפשר לכנסת ישראל להפרד מצור ישעה אור הי אלהי	לבד, כותל אי לשניהם [זייא ונוקבא] שהוא הנהגת	ראשונית
להתקשר עם עצמו.	ישראל. אבל האי אפשרות הזאת	הטבע סוד אלהים.	
	ההולכת ומופיעה בכל הדורות, יש בה הכרח טבעי שאינו נותן לבהירות		
	הדעת לגלות ¹⁵ את פעולתה.		
בהתקדמות זו טמונה	על כן ימים באים, שתרדמה נופלת על	וקודם הגאולה בעת חבלי	ב) פרוד
התנכרות, התפצלות ¹⁷	האדם, והפרצופים ננסרים זה מזה, עד שהפירוד הגמור נעשה אפשרי.	משיח את אתחשכת נוקבא [ייהזויינ ננסרים זה מזה ¹⁶ יי]	
[ייבאורח זה מגיע הנבדל	עו שהפידוד הגמוד נעשה אפשרי. וכלות התרדמה, במקום צלע מחוברת	וחוזרת נקודה אחת []	ג) בנייה
לידי קיום, לידי	חיבור טבעי, גב לגב, עומדת תפארת	אחר הנסירה . ואחייכ	עצמאית
, , ,	אדם בכליל הדרה	תיבנה ["ונעשית אז פרצוף	
ישות ⁹¹ יי]		שלם בפני עצמו ¹⁸ "]	
כדי לשוב ולמצוא את	שהבחירה השכלית מכרת לומר זאת	פבייפ [=פנים בפנים] בסוד	۲)
עצמה. אכן תנועה זו היא	הפעם עצם מעצמי ובשר מבשרי ²¹	פרצוף גמור בזיווג מתמיד ²⁰ יי	התאחדות משוכללת
היא החופש יי ²² .		, ,== ,,=	-,,,-,-,-
	והעולם מתכונן, בהופעת חיים ותולדות קיימות עדי עד.	הזיווג בניהם בורא נשמות23	ה) הולדה
	האפשרות לדבר גבוהה גבוהה, על דבר		
	שמד, כפירה, על דבר פרודים		
	מוחלטים, הם תולדותיה של הנסירה, המביאה לידי ההתאחדות הגמורה,		
	המביאה לידי ההונארודות הגמודה, הצורית החפשית . יכמשוש חתן על		
	כלה ישיש עליך אלוהידי. החזיון		
	מתגלה ביחס התורה אל האומה.		
	שהחיבור הטבעי הולך ומתפרד עייי		
	הנסירה התרדמית, וגמר הנסירה הוא תוכן הבנין, המביא לאחדות משוכללת		
	ותורה חוזרת ללומדיה, יוכל בניך		
	לימודי הי, ורב שלום בניך24		

35) ״הענין של חבור אחור באחור ברוחניות לפני הנסירה, ואחר-כך באה הנסירה, היינו הטבעיות הישרה בכל ענין, באמונה, ביושר, בטבע, שהוא דבר טוב שאינו נותן מקום לקלקול, אבל מכל-מקום אותו החופש הראוי לתן מקום לתקונים גדולים גם-כן אין כאן. על-כן מנסרין, מביאים רגשי חופש שאפשר גם-כן להיות נפרדים חד מחד, ובבחירה מתחברין. בזה מופיעים דברים גדולים בעולם ובאדם ובכל ההויה. עקבתא דמשיחא הוא בסוד הנסירה. כנסת ישראל הולכת ומתפרדת מהטבעיות של היהדות, מהקשור של האמונה בטבע, והוא-הדין לכללות האדם, אבל הוא כדי לשוב למדה יותר עליונה, על-ידי בחירה ברורה. [...]. אין פחד מהנסירה, הרחק לא תרחיק ללכת, מיד תשוב בבחירה חפשית למעלה עליונה שאין לה דוגמא״ (קבצים מכתב יד קודשו ב, ירושלים תשס״ח, פנקס הדפים ג׳ פסקה 32).

.(בראשית, ד, א). ייַהָאַדָם יָדַע אֱת חַנָּה אִשְּׁתּוֹ וַתַּהַר וַתֵּלֶדיי (בראשית, ד, א).

¹⁶) **פתחי שערים** נתיב פרצוף נוקבא דזייא, פתח כייז.

¹⁷ מבוא לתולדות הפילוסופיה, עמי 56.

¹⁸) **פתחי שערים** נתיב פרצוף נוקבא דזייא, פתח הי.

ירושלים תשיין, עמי 62. ¹⁹ מבוא לתולדות הפילוסופיה, ירושלים תשיין, עמי

²⁰ **פתחי שערים** חייב, עמי 185.

על אף שדבר זה נאמר בידי אדם ולא בידי חוה, אין צריך לקחת את המשל באופן כה חמור. אדהייר בא לבטא את המצב החדש בינצר אחרי הנסירה.

²² מבוא לתולדות הפילוסופיה, עמי 56.

²³ ראה רחייו **אדם ישר (י**רושלים תשלייא), דרוש מייד ומיינ דף נייב עייא, **שער מאמרי רשב״י (**ירושלים תשיייט), פרשת פקודי. 24 **אורה״ק** חייד, עמי תמייט, וב**אורות** עמי קמייב.*

- 6) אורות התשובה: "הפגמים המוסרים שהשורש שלהם הוא הנטיה מהמוסר הטבעי, הינם גומרים את פעולתם ע"י נטיה מהמוסר האלהי של נסיגה מהדת. העזיבה והמרידה נגד מצות ה", היא ירידה מוסרית נוראה, אינה באה לאדם כי אם ע"י שיקוע נורא בגסות החיים החומריים. יש אפשרות שאיזה משך זמן יסתבך דור, בכללו או בחלקיו, במדינות ובמחוזות, בסבך עיוורון מוסרי כזה, עד שלא יחוש כלל את הירידה המוסרית שיש בעזיבת חֻקי ד". אבל [...] התשובה היא תמיד מוכרחת לבא ולהתגלות, כי המחלה של שכחת העולם האלהי לא תוכל לקחת מעמד איתן בטבע האדם, דמיונה כמעין נרפש וחוזר לצלילותו"⁵².
- 7) אורות ישראל: ״מְפְּנֵי הַנְּטִיָּה הַחָמְרִית הַיְתָרָה, שֶׁאִבְּדָה אֶת שִׁיוּי הַפִּשְׁקָל לְעֻפַּת הַנְּטִיָּה הָרוּחָנִית, הוֹלְכִים עַפִּים וְכָלִים. [...] הָאֲלִילִיּוּת, שֶׁפְּגְעָה בָּנוּ כָּל יְמֵי הַתְּקוּפָה הָאֲרֻכָּה שֶׁעד חֻרְבַּן הַבַּיִת הָרְאשׁוֹן, הָיְתָה תּוֹלֶדָה מִנְּטִיָּה חָמְרִית יְתֵרָה, [...] בִּזְמֵן הַבַּיִת הַשְּׁנִי, שֶׁהָאֱלִילִיוּת גֶחְלְשָׁה, יָצְאָה הַפְּגִיעָה הַזּאת לְהִנְּלוֹת בְּצוּרָתָה שֶׁל שִׁנְאַת חָנָּם, שֶׁלֹא הָיְתָה שׁוּם תְּרוּפָה לַפַּחֲלָה כִּי-אִם עַל-יְבִי שְׁבִירַת הָאֻפָּה, בְּאפֶן שֻׁלֹּא יִהְיֶה לָהּ יָמִים רַבִּים מַה לַּעֲשׁוֹת בְּעְנְיָנִים חָמְרִיִּים, [...] וְנִשְׁאֲרָה פְּנִיֵּת הָאֻפָּה, בְּאפֶן שֻׁלֹּא יִהְיֶה לָהּ יָמִים רַבִּים מַה לַּעֲשׁוֹת בְּעְנְיָנִים חָמְרִיִּים, [...] וְנִשְׁאֲרָה פְּנִיֵּת הָאֻבָּר, בְּק לִדְבָּרִים נִשְׂנֶּבִים וְנָאֲצֻלִים. אָמְנָם הַנְּטָיָה הַיִּתְבָה בְּעָת הַהִּעוֹרִי שֶׁל הַוּחָיִה הַבְּוֹ בְּיִים נִשְׂנֶבְים וְנָאֲצְלִים. אָמְנָם הַנְּטָיָה הַיִּתְבָּה בְּעֵת הַהִּעוֹרְרוּת שֶׁל הַרְּחָיִה הַלְּאָמִית, [...] הַנְּסְהָר לָמָה בְּעָת הַהּוֹר הָאֲמָתִי שֶּל הַנְּשְׁבִים וְנָאֲבְיר בְּבְים לְּצָבְי הְבָּילְיתְ לַבְּל בְּתְּתוֹם לֹּצִי הְבִּיה הָשְּבִּל הְנִטְיָה הַקְּעִית מֶּל הַנְטְיָה הָּהְלִית הָּבְּל הְנָשְיִה הָאִינִית מֻלְרוֹת בְּבְּל הִנְשְיִה הָּאִינִית הָבֹל בִּחְלוֹם לֹא יְּבִילוֹך הָאָבָּת לְבָּית הָּאִינִית הָּלְייִת הָּלְייִה הָּקִינִית הָּבִּיתוֹן שִׁבְּיסוֹד הָאָמָה מְנָּח שִׁנִּם שִּבְּית הָבְּחֹוֹב הָאָשְרֹית הָּמָּלְתוֹם בְּיִם בְּחִים לִּים בְּעִים בְּמִים בְּבִים בְּאָבִית בְּאבּית בְּחִנֹם לְישׁ בְּבִיתוֹם בְּבִּית הָּבְּעְיִים הְנְעִיבְים בְּבְּיתוֹם בְּבְּית הָּבְּית הָּבְיתְים בְּתְּישׁבְּית הָבְיּית הְבִּית בְּיתְ בְּיתְ בְּבִית הָּישְיבִים בְּשְׁיִים בְּיתְים בְּבְיתְיבְים בְּיתְיבְיתְ הָבְיתְיה הָּבְיתְיה הָּבְיתְים בְּבְּית הְבִּית הְבְיתְים בְּבְּיתְים בְּנְיתְים בְּנִיתְ הָּיתְיִבּית הְבְּיתְים בְּבְּית הְבִּית הְבִּית הְבִּית הְיבּית בְּבִּית הְבִּית הְיבִּית הְבְּיתְים בְּיתְּים בְּבְּית הְבּיתְים בְּיִים בְּילְית הְבְּיתְים בְּבְּיתְים בְּבְּבְּית הְבִּים בְּבְּיתְים בְּבְּיתְם בְּב
- 8) ערפילי טוהר: "מקובלים אנו, שמרידה רוחנית תהיה בארץ ישראל ובישראל בפרק שהתחלת תחיית האומה תתעורר לבוא. השלוה הגשמית שתבוא לחלק מהאומה, אשר ידמו גם כן שכבר באו למטרתם כולה, תקטין את הנשמה, ויבואו ימים אשר תאמר אין בהם חפץ²⁸. השאיפה לאידיאלים נישאים וקדושים כליל תחדל, וממילא ירד הרוח וישקע. עד אשר יבוא סער, ויהפוך מהפכה, וייראה אז בעליל כי חוסן ישראל הוא בקודש עולמים, באור די, בתורתו, בחשק האורה הרוחנית, שהיא הגבורה הגמורה המנצחת את כל העולמים וכל כחותיהם. הצורך למרידה זו היא הנטייה לצד החמריות שמוכרחה להיולד בכללות האומה בצורה תקיפה. אחרי אשר עברו פרקי שנים רבות שנאפס לגמרי מכלל האומה הצורך והאפשרות להתעסקות חמרית. וזאת הנטייה כשתיולד, תדרוך בזעם ותחולל סופות, והם הם חבלי משיח אשר יבסמו את העולם כולו על ידי מכאוביהם"²⁹.

הפרשנויות השונות לתופעת החילון			חיבור			
חילון – תאונה. שיקוע זמני בעודף חומריות.			אורות התשובה			
ה)	-תזה וסינתז	יים (תזה, אנטי	זדיאלקטי	תהליכים ו	ר	
סינתזה	נזה	אנטי-ר	תזה			
שילוב מאוזן	מיות	עודף גשו	עודף רוחניות)	אורות ישראל
חזרה לאל ולתורה	משמעות	חיים חסרי ו	שלוה	עודף	עודף	ערפילי טוהר
בצורה מאוזנת			גשמית	חומר	רוח	
לקיחת הכוחות לשימוש פרודוקטיבי	הריסת העולם הישן		עוצמות ושאיפות גדולות בלי יכולת לממשן		זרעונים	
תפיסה דתית גבוה	כפירה		תפיסה דתית פרימיטיבית		מדות הראייה	
חזרה באופן חופשי	כפירה והתנתקות מהאל		קיום מצוות ללא בחירה		אורות הקודש	
	הסינתזות השונות					
שינוי מהצד החילוני		השינוי מהצד הדתי				
הכרה בערך של אמונה באל, תורה, וקיום		הכרה בערכים הלאומיים			1) מאמר הדור	
ההלכה.		והאידיאליסטיים של החלוצים.				
1) הליברלים יכירו בערך הדת והלאומיות והלאומיים יכירו בערך הדת והליברליות.					2) אורות התחיה: יישלשה כוחותיי	
2) החילוניים הליברליים יפחיתו		2) הפחתה במרכזיות הדת בעקבות השפעה				
במרכזיות האוניברסליזם שלהם,		והליברליזם	החילונית			
לאומיים יפחיתו במרכזיות צלהם.			.5.	החילונ		

[.] בסקה ו, פסקה ו, פסקה תשמייה, פרק ו, פסקה ד. 25

²⁶ ייִבְּעִקְבוֹת מִשִּׁיחָא חֻצְפָּא יִסְגֵּא, [=תגדל] וְהַמַּלְכוּת תֵּהָפֵךְ לְמִינוּתיי (משנה סוטה, פרק ט, משנה טו).

[.] בסקה ד, פרק ו, פסקה ד, אורות ישראליי, אורות, עמי קנט, פרק ו, פסקה ד 27

^{28 &}quot;רבי שמעון בן אלעזר אומר [...] יוהגיעו שנים אשר תאמר אין לי בהם חפץי (קהלת, יב, א) **אלו** י**מי המשיח**יי (שבת, דף קנא עייב).

[.] מובא גם ב"אורות התחיה", **אורות**, עמי פד, פסקה מד. מובא גם ב"אורות התחיה", **אורות**, עמי פד, פסקה מד 29

מניעי האתיאיזם לפי הנזיר

1א) "לפי הספקנות של יום, כל מחשבה אינה אלה התחברות ציורי מראות, אסוציאציה- חברות של ציורי הדמיונות המוחשים. וכללו היסודי, מה שבא אחר זה, כאלו בא מפני זה. מה שמבטל עיקר סבה ומסובב, חוק הסבתיות, של השכל. גם מבטל הנסים והנבואה וההשגחה, וכל מה שלמעלה מהחוג הנסיוני.

השקפת עולם כזו- של לוק ויום- היתה שוררת בלבות בני הדור האחרון, שהיו נתונים תחת יד מחשבת החושנות-הסנסואליות האנגלית, **ואינם יכולים להשתחרר ממנה ולעלות במחשבה לבלתי נראה**, העליון 20%.

ב) יי**יסוד יסודות הכפירה הוא המראה**, שאין ודאי נמצא, אלא מה שנראה לעין או לדמיון הציור בהתפשטות המקום. מה שאינו נראה, בלתי עיון הוא, **אין**. [....] דעה זו ששררה תקופה ידועה בלבות בני הדור, הנתונים תחת יד ספרות האנגלים, מקננת בלב הצעיר היהודי המודרני, שאינו יכול להשתחרר ממנה ולעלות במחשבתו באמת, מבלי הטעאה ובלי כל ספק, לבלתי נראה, שהוא העליון, השם בייה, [...] והננו זקוקים לנצח [...] על ידי ברור ההגיון השמעי העברייי³¹.

ביקורת אגף הקיבוץ הדתי על הגותו של הרב קוק שתפסה את השיח הדומיננטי.

2) גילי זיוון, דת ללא אשליה: "על הציבור הדתי [...] להכיר בכך שמושג 'תינוק שנשבה' מקורו בתפיסות "יודעות כל', וכי עתה יש להמירו ביחס דיאלוגי שאינו מבקש להגדיר את האחר כחלק ממשחק השפה הדתי. יש להכיר שהחילוניות איננה תופעה חולפת, כפי שהאמינו דורות ראשונים של הציונות הדתית ויש להכיר בערכה הפנימי של האלטרנטיבה החילונית. דב שוורץ כבר עמד על כשלונה של הציונות הדתית בפיתוח דיאלוג עם העולם החילוני. כישלון זה נובע לדעתו מכך שהציונות הדתית לא הותירה תחום שאינו מוסבר על ידי המטא-נרטיב הגאולתי-ציוני. [...] וכך כותב אחיטוב, חבר תנועת הקיבוץ-הדתי ומחשובי ההוגים של היאורתודוכסיה המודרנית', על תפיסת החילוני הרווחת בציונות הדתית הגאולתית: 'בציונות הדתית המקובלת רווחת האמונה שהתהליך הציוני יוביל, במוקדם ובמאוחר לחזרה בתשובה של החילונים. [...] הפנמת החילוניות כתופעה קבועה בטווח הנראה לעין, [...] היא תנאי [...] להבנה [...] של תופעה זו מתוך עצמה' "¹².

אקסיסטנציאליזם דתי

- סרן קרקיגור: "בזמננו איש אינו אובה לעצור באמונה כי אם מבקש ללכת הלאה" (חיל ורעדה, ירושלים תשנ"ז עמי
 5).
- 4) הרב סולוביצ'ק: "אני בודד. [...] עיקר ענייני [...] באיש האמונה בן-דורנו הנמצא בודד באופן מיוחד במינו בשל מצבו המיוחד בחברה החילונית שלנו. [...] הוא רואה את עצמו זר בחברה המודרנית בעלת הנטייה הטכנית [...] השואפת להרקיע שחקים, והרואה בעולם המוחשי והנוכחי את הגילוי היחיד של המציאות. איש האמונה כמוני [...] מה יכול [...] לומר לחברה תפקודית ותועלתנית, המכוונת לחילוניות ואשר בה הנימוקים המעשיים של השכל דחקו מזמן את הטעמים הרגשניים של הלב?" (הרב סולוביצייק, איש האמונה הבודד, ירושלים תשמ"ח, עמ' 10 12).
- 3) מי יי ברדיצ׳בסקי: ייכל דת איתנה צריכה להוות מוסד. אבל בו ברגע שהיא מגיע לכך היא נופחת את נשמתהיי (**פרקי יומן**, תייא תשלייה, עמי 70, פסקה קלייז).

[.] עמי קייל, עמי קייל, ירושלים תשייל, עמי קייי. 30

³¹ רי דוד כהן (יהנזירי), ייהחכמה העברית המקוריתיי (אוסף פסקאות של הנזיר שליקט די שוורץ), **ברקאי** די, תשמייז, עמי 354. ייהאמונה היא הכח המניע את האנושות כולה. [...] זה הכוח שמניע אנשים לעבודת אלילים, לבודהיזם, לנצרות, לאסלאם ולהבדיל ליהדות. [...] מכאן ניתן ללמוד שהאמונה [...] היא כח נפשי עמוד שקיים באדם. [...] האתיאיסט הולך נגד טבעו, ולא אגזים אם אומר שעליו לקבל עזרה מקצועית. [...] הוא סובל מחסר אנושי-בסיסי. יש לו בעיה רצינית בכוחות הנפש היותר פנימיים וצריך ללמד אותו להאזין לעצמו. [...] ככל שהאדם יתרגל להקשבה הפנימית הזו, הוא יהפוך להיות יותר ויותר מאמיןיי (הרב אריה הנדלר, ייהולך לפני המחנהיי, עיתון בשבע, חלק ייאתנחתאיי חי תשרי תשעייב, 6/10/2011).

³² גילי זיוון, **דת ללא אשליה, נוכח עולם פוסט-מודרני**, הוצאת מכון שלום הרטמן, הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת בר-אילן, תשס"ו עמ' 284.

שאלות מנחות

- [2-1] מה הם התהליכים שעוברים על הציונות הדתית בימינו [מקורות [
- 2) כיצד קרה לפי הרב שג״ר, שבאופן פרדוקסאלי דווקא הציונות הדתית שהפנימה ערכים חילוניים יצרה נתק גדול יותר עם הציבור החילוני מאשר החרדים؛ [מקור 3]
 - 3) מה הם מאפייניו של היפלורליסט הדתיי בחברה פוסט-מודרנית! [מקור מסי 6]

הרב שג"ר

- 1) כלים שבורים, תורה וציונות דתית בסביבה פוסט-מודרנית (תשס״ד): ״בעת האחרונה הוצבו סימני שאלה כבדים על דרכה של הציונות הדתית. למעשה, חוזים אנו לתהליך של התפרקות של חברה זו כחברה אחת. התחרדות מגוונים שונים מצד אחד, וגלישה איטית אך מתמדת לכיוון הקונסרבטיבי מהאגף השני. התפצלות לכל הכיוונים ובכל המישורים״ (עמ׳ 30).
- 2) אודיה צוריאלי (מתוך המבוא לספר): ״אין ספק, שהמקור העיקרי לתחושת הבלבול וחוסר האונים בחברה הדתית-לאומית בשנים האחרונות, לנוכח המהפכים

הדרמטיים בחברה הישראלית ובתרבות בכלל, היא העובדה שהרב קוק, עם כל יכולתו לנבא את העתיד, לא השאיר בכתביו תיאורים מספיקים וכלים להתמודד עם מה שבא אחרי הציונות. [...] הנוער הדתי הולך והופך לפוסט-ציוני-דתי. חיפושיו נעים מהכיוון הלאומי-אידיאולוגי לכיוון האישי-קיומי ואף לכיוונים מיסטיים, והנתק בינו לבין הדור הקודם הולך ומחריף, לעיתים עד כדי חוסר תקשורת מוחלט. צדדיו האחרים של נתק זה הם 'דממת האלחוט' ההולכת ומעיקה שבין הציבור הדתי-לאומי (שמדבר בשנים האחרונות בעיקר אל עצמו) לבין החרדים מחד והחילונים מאידך, ובין הפערים ההולכים וגדלים בין חלקיו של ציבור זה עצמו, עד לכדי התפוררותו לאוסף של קבוצות קטנות, לאוסף של יחידים שלכל אחד 'דתיות' משלו ו'סינתזה' משלו. [...] בהקשר הפוסט-ציוני, נראה שהצעד החשוב הוא היכולת להשתחרר מתבניות החשיבה שאפיינו את הדור הקודם ולראות אותן, כולל את הבסיס של הציונות ושל משנת הרב קוק עצמה, כברת-שינוי, ובהקשר מסוים אף בנות-חלוף" (עמ' 5 – 7).

3) "מלכתחילה, חידושה העיקרי של הציונות הדתית היה בנכונותה להיענות לשאלות הזמן וברצונה למעורבות בהיסטוריה [...] בכך גדרה אותה מאחותה החרדית. [...] הענות זו למודרנה וערכיה נדחפה ע"י אמפתיה לערכים בהיסטוריה [...] ולא עוד, [...] שמכוח עמידתה הדתית היא טרחה לתת לערכים אלו פירוש דתי. באופן פרדוכסלי ניתן לומר, שבעוד שחלק מהוגי הדעות הציוניים טרחו בחילון הקודש, היינו מתן פרשנות חילונית לערכים יהודיים, הרי אותם ערכים עצמם הוחזרו לתחום הדת. [...]

ילשחרר את האדם על ידי התעלותו [...] בגילוי כל כשרונותיו הפנימיים, זאת היא מגמתנוי. משפט זה אינו לקוח מהמניפסט של השומר-הצעיר, אלא מתוך יאורות הקודשי של הרב קוק.³³ אבל לא תמצאו מסוגו בכתבי קודש מסורתיים. במקום אחר הוא נותן פרשנות מרחיבה לתנועת התשובה:

וכן כל אותם תיקוני תרבות [...] סדרי החיים החברתיים והכלכליים, ההולכים ומשתכללים עם תיקוני כל חטא ועוון, [...] כולם עושים חטיבה אחת ואינם מנותקים זה מזה 34 .

רצונו לתפוס את המאמצים לתיקון תרבותי, חברתי וכלכלי כאקט של תשובה משנה באחת את אופיים, אך גם את אופיה של התשובה המסורתית. לפי הגדרות אלו ימרצי למשל הינה תנועה של חזרה בתשובה רייל [יירחמנא לצילןיי], ממש כמו שיים:

אלא שפרשנות זו לחילוניות, המלמדת **שאני מבין אותך יותר טוב ממה שאתה**, איננה מותירה לה מקום, ולמעשה לא יעד שפרשנות זו לחילוניות, המלוני לדתי³⁵. הנוסחה המפורסמת של יתינוק שנשבהי, המהווה את הבסיס

^{.33} חייא עמי צו

³⁴ אורות התשובה, פרק ד, פסקה ג.

³⁵ **הרב קוק, בין מיסטיקה לגיטימית לפטרונות**: ״המהומה הכפרנית כל זמן שהיא עסוקה **במגמות מוסריות, הרי היא ממש דרישת ד׳**. המוסר והרחבתו, הגדלת ערכם של החיים, ענוגם ושאיפותיהם הוא בעצמו דרישת ד׳. [...]

והצידוק ההלכתי למתן לגיטימציה לחילוני, משקפת זו בעליל. נוסחה זו, יותר משהיא מצביעה על קבלתו, היא מבטאת שלילה רוחמה ופטרנליסטית שלו, החונקת אותו ב׳חיבוק הדוב׳ שלה.

מבחינה זאת העמדה החרדית הפראגמטית עדיפה. בשנים האחרונות הם רואים אמנם משימה לעצמם בהחזרה בתשובה, [...] אך **אין בידיהם נבואה כלתלמידי הראי״ה** [=ר׳ אברהם יצחק הכהן קוק] לפיה הציונות תהפוך חיש מהר לתנועת חזרה בתשובה המונית. זאת נתפסת בעיני החרדי כתקווה לאחרית הימים. [...]

הדתי לאומי נקלע לדילמה בלתי פתירה. [...] האמפתיה שהוא חש [...] לחלקים מערכיו, העובדה שהוא מוצא אותם בעצמו, מביאות אותו כתוצאה מאמונתו לפרש אותו פירוש דתי. פרשנות שאיננה מאפשרת פתיחות אמיתית. הוא יוצק ערכים אוניברסאליים לדוגמות דתיות [...] אותם הוא לא יכול לקבל כפשוטם.

הציונות הדתית מטבעה טעונה אידיאולוגית. [...] הדבר האופייני ביותר לנערים החביבים שהצמיח חינוך זה, הינו האידיאליזם שלהם. [...] אך יאליה וקוץ בה׳, פעמים רבות, נעשה הדבר על חשבון החוויה והמגע הבלתי אמצעי עם הקיום. [...] ואם הבעיה של חוסר תקשורת אמיתית היתה קיימת ביחסו של הדתי לחילוני מהדור הקודם, [...] הרי הדברים אמורים פי כמה כלפי החילוני [...] של היום, שהאידיאליזם עצמו מפחיד אותו, ומסמן אצלו יומרנות ואיום לא קבילים. [...] הברירה לכן פשוטה: עלינו להסתלק מעמדה כזו של תינוק שנשבה, ולהיערך למחשבה שהחילון איננה תופעה בת חלוף. [...] רק הנחת מוצא כזו תאפשר פתרון רלוונטי לשאלות הקשות של העם והמדינה, כמו: גיור, נישואין אזרחיים, יחסי דת ומדינה ועוד. [...]

השאלה אם כן היא, האם יכול אני להניח לערכים הללו **בחילוניותם** ויחד עם זאת לקבלם כאדם מאמין? האם הבאתם לאזור הדתי לא משנה אותם, ולמעשה נוטלת את קסמם? (עמי 13 – 28).

השלכות הגותו של הרב שג"ר על סוגיית נישואין אזרחיים

- 4) שולחן ערוך: "מומר שנשא מומרת לעבודת כוכבים בנימוסיהן, [...] אין כאן חשש קידושין כלל ומותרת לצאת ממנו בלא גט" (אבן העזר, כו סעיף א).
- 5) הרב שג"ר: "השאלה בדבר הנהגת נישואין אזרחיים במדינת ישראל חושפת שוב את מערכת הסתירות שהציבור הציוני-דתי נקלע אליה. מחד, הסכמה להנהגת נישואין אזרחיים תמוטט את השריד האחרון של חזון המדינה היהודית שנשאו מייסדי ציבור זה: שילוב התורה בחוק של המדינה היהודית. הסכמה לנישואין אזרחיים תקצץ את הענף שעליה יושבת הציונות הדתית, משום שהיא תקשה עליה מאוד לזהות את המדינה כמימוש חזון הנביאים. מאידך, העובדה שציבור זה הפנים ערכים שבאופן מסורתי אינם נתפסים כתורניים כגון חירות ושוויון, הופכת את כפיית הנישואין הדתיים על הציבור החילוני לקשה ביותר מבחינתו. [...] נראה שעלינו לחולל שינויים מרחיקי לכת באידיאולוגיה ובתודעה הציונית-דתיות כדי להמשיך ולשרוד בחברה הישראלית שנשתנה כל כך; היא כבר לא מאפשרת לאחוז בנוסחאות הציוניות-דתיות הישנות שהיו טובות לשעתן. [...] ברוח הרב-תרבותיות המקובלת היום, לא חייבים להציג את הנישואין האזרחיים כמסלול מדינתי כולל, אלא כביטוי לאמונות ולאורח החיים של קהילה אחרת, הקהילה החילונית" (הרב שג"ר, זאת בריתי, גרות, חילון, נישואין אזרחיים, תשע"ב, עמ" 223 226).
- 6) **דתיות פוסטמודרנית:** [...] האם ניתן לכונן תודעה דתית יהודית על בסיס פוסטמודרני מערבי? [...] בניגוד לצפוי, הטיעונים הפוסטמודרנים משרתים לא-פעם דווקא את מטרותיהם של החרדים. מי שעקב אחרי הויכוח הסוער שהתנהל בעיתונות החרדית (ייתד נאמן׳ למשל) סביב פסיקות בג״ץ והמאבק נגד נשיא ביהמ״ש העליון אהרן ברק גילה להפתעתו

מיימ אמללים הם בני אדם כייז שאינם יודעים שכל מה שהם עסוקים בהרחבת המוסר ובקשת הטוב זהו דרישת די. ונהרה רבה תופיע עליהם, כשיגלה להם רז זהיי (מאמרי ראי״ה חלק א, ירושלים תשמייח, ייפירורים משולחן גבוהיי, עמי 41).
ייתורת הראיייה היא ראשית כול מהפכה ביהדות עצמה, ברוחניות היהודית, במושגי הקדושה. [...] הוא ראה במהפכה זו את הגאולה מן הגלות. עיקרה של המהפכה נעוץ בקידוש החול. [...] המהפכה הזו לא באה אל קצה, ואף התורה הגואלת לא נס ליחה. [...] תורת הראיייה, השוכנת עמוק בתשתית זהותנו. [...] פרספקטיבת הגאולה שלי היא הגאולה האישית. [...] המימוש האמתי של הגאולה הנו בפרטיי (הרב שגייר, ביום ההוא, דרשות ומאמרים למועדי אייר, מכון כתבי הרב שגייר, תשעייב, דרשה ליום העצמאות משנת תשסייו [שנה לפני פטירתו], עמי 250 – 251).

שאת תחמושתם שאבו הכותבים דווקא מן השמאל הפוסטמודרני. מה היתה הטענה כנגד ברק! הנך בא בשם יערכים אירופאים, הינאורותי, ובשמם אתה כופה עלינו את הערכים שלך! העולם החרדי משתמש בטיעון הרלטביסטי כדי לנגח את בית המשפט העליון ולהאשימו ביהירות מתנשאת. [...] נראה שבעולם פוסטמודרני ליהודי החרדי קל לחיות. הוא אינו מאוים על ידי אידיאולוגיות טוטאליות יבן גוריוניסטיותי. [...] בעולם של מוזרים ישנן כל מיני מוזרויות: אפשר לחבוש כובע עם ציופצייק אדום ואפשר לחבוש שטריימל. [...] זהו חלק ממשחק הגוונים שהפלורליזם הפוסטמודרני מאפשר ומבקש. משום כך, אנשי שייס המזרחיים (והמזרחיות מודגשת גם היא בעולם פוסטמודרני המבליט את השוליים) נמצאים במצב נוח הרבה יותר. [...]

דווקא הציונות הדתית שתשתיותיה מונחות באידיאולוגיות הגדולות של המאה התשע עשרה: לאומיות, סוציאליזם וכוי נמצאת בבעיה בסביבה פוסטמודרנית. יותר קל לו, לחילוני, לחיות בשלום עם החרדי מאשר עם הציוני-דתי, למרות שמבחינה חיצונית הם קרובים יותר. אצל החרדי ישנה הפרדה [...] בין התורה לחיים, בין בית המדרש וקהילת יאנשי שלומינוי לעולם החיצוני. לא כן הציוני הדתי השואף לכך שהמדינה תנוהל לפי אמונותיו, ואיננו מוכן לדחות חזון זה לימות המשיח. [...] למעשה, התגובה של הציוני-דתי כלפי ההתרחשויות התרבותיות במדינה כיום דומות לאלו של החרדים ביחס לציונות בכלל. שלילה ופסילה מוחלטים. [...] אך שלילה זו הינה למעשה הודאה בכישלון השיטה, שחשבה לבנות מדינה שתמזג את הזרמים כולם.

תגובה זו מלווה בהסתגרות תרבותית וחברתית כאחד. חברי ילדותי היו כמעט כולם ילדים חילוניים, אך הדבר לא עורר אצלנו שום בעיות. [...] היום אין לילדי חבר לא-דתי לא רק משום שכל השכנים החילוניים עקרו מהשכינה הדתית שאני גר בה. [קרית משה בירושלים...] גם לו היו ממשיכים לגור שם לא היתה נוצרת חברת ילדים משותפת. הדתיים השתנו, וגם החילוניים. הדתיות הפשוטה והטבעית [...] התחלפה במודעות אידיאולוגית חריפה. [...]

מה יקרה לה לציונות-הדתית! [...] האם יתברר שהיתה זו אפיזודה בת חלוף, שציבור זה יתמוסס בחרדי מזה ובחילוני מזה (מגמות הפועלות כבר היום), או שמא תצליח הציונות-הדתית למלא את תפקידה ההיסטורי – [...] בבניית גשרים, ובכינון תודעה דתית [...] היודעת להטמיע בעצמה ערכים שלא היו כלולים בה באופן מסורתי! התצליח לכונן דתיות [...] שאיננה רדופה הזיות מיסטיות וגם לא אגרופים אידיאולוגיים קשוחים!יי (עמי 93 – 100).

7) ייערכים ואמונה בעידן פוסט-מודרניי: [הרב שגייר פותח בציטוט של דני רבינוביץ] יי יבעיתונים היומיים מתפרסמת ידיעה על רציחתה ביריות של איחלאס כנעאן. [...] הרוצח הוא אחיה. [...] יהדילמה הליברליתי. מצד אחד, רצח נשים עומד בסתירה לערכי קדושת חיי אדם ומצד שני, התערבות בעולמה הנורמטיבי של קבוצה [...] עומד בסתירה לנטייה הליברלית להניח בכבוד למי שאינו פוגע בך³⁶.

מהוא, אם כן, צדק בעולם יחסי? דוד גורביץ³⁷ טבע לכך מושג מוצלח: 'צדק רך'. שוב אין אנו מצפים לצדק הגדול והמוחלט, שכאמור איננו בנמצא; ציפיותינו מונמכות לצדק מקומי רך אשר מופק באמצעות השיח וההסכמה שבין בני אדם. [...] בהקשר זה עולה שאלה מרתקת: האם על משקל 'צדק רך' יכולה לבוא 'דת רכה', או שמא אמונה ודתיות מחויבות בטבען לאמיתות נחרצות ומוחצות? [...] האם וכיצד ניתן לכונן אמיתות בעולם שכבר אינו מאמין בהן, שטוען שעצם המושג 'אמת' כבר אינו קיים? [...]

האם יש לנו זכות להתערב ולכפות את ערכינו המוסריים על הדרוזים המתעללים בנערה? כאמור, האפשרות להסתכלות רפלקטיבית, הממקמת כל דבר בתוך ההקשר והמקום שלו, קיימת תמיד ולא ניתן לחמוק ממנה. אך בסופו של דבר הריני אדם מסוים, בעל אמת משלי, המאמין באמת זו, ולא יכול **וגם לא רוצה** להתכחש לה. [...] כיצד יתקיימו השניים יחדיו? ר׳ נחמן מציע את השתיקה. הוא מצטט את המדרש בו שואל משה על גורלו של רבי עקיבא יזו תורה וזו שכרהי? ונענה: ישתוק, כך עלה במחשבה³⁸. במילים שלנו: הפתרון לא נמצא במישור העיוני, הפתרון הוא [...] הימנעות שאינה התחמקות אלא ביטוי מקורי של סיטואציה אנושית המכירה את עצמה ומסרבת להתכחש לאחד ממרכיביה. [...]

^{.7} אמי 7, יהמסע המפותל להצלת נשים חומותי, **תיאוריה וביקורת** גליון 7, (1995), עמי 36

^{.1994} אלפיים בתוך אלפיים הדעתי, בתוך אלפיים 9, 1994 במאמרו ימשמעות הצדק בעידן של קלילות הדעתי, בתוך אלפיים

³⁸ ייאמר רב יהודה אמר רב בשעה שעלה משה למרום מצאו להקבייה שיושב וקושר כתרים לאותיות. אמר לפניו רבשייע מי מעכב על ידך? אמר לו אדם אחד יש שעתיד להיות בסוף כמה דורות ועקיבא בן יוסף שמו שעתיד לדרוש על כל קוץ וקוץ תילין תילין של הלכות. אמר לפניו רבשייע הראהו לי, אמר לו חזור לאחורך, הלך וישב בסוף שמונה שורות **ולא היה יודע מה הן**

הפלורליסט המאמין [...] יודע שישנן יהתגלויותי שונות וסותרות. הסתירות אינם משתקות אותו. [...] ההיתקלות בסוגים של מאמינים ולא מאמינים לא תחליש אותו. [...] השאלה התיאולוגית יאיזו אמונה עדיפהי הופכת לחסרת משמעות בעולם פוסטמודרני, אך עם זאת אין הדבר פוגם בדבקותי במסורת אבותי. [...]

להטלת הספק תפקיד מאזן פרודוקטיבי: היא לא תחנוק את האפשרות להאמין ולחיות את עצמנו, אך תדע ליצור גבולות. המודעות לסתירות תאזן אותנו ותהפוך אותנו לרגישים, מוסריים וענווים. המוסלמי ישאר מוסלמי ובאמונתו יחיה, אך אם יסגל לעצמו גם את המבט המערבי, הרפלקטיבי והרציונאלי, יוכל לקבל אותי כיהודי. וכמובן, כך גם בצד השני – היהודי.

אז תוכל להיווצר אחווה. הפלורליזם הפוסטמודרני שולל את האלימות של 'האדם הנאור' שמנסה לכפות את ערכיו על המציאות, אך גם את זו של המאמין הרוצה להשליט את אמונתו על כל העולם כולו. האדם המאמין ייאלץ לסגל לעצמו מבט רציונאלי ספקני, מבלי לפגום באמונתו, והצד השני ייאלץ להסתגל אל האדם המאמין לא כאל טיפוס פרימיטיבי אלא כבעל אופציה אמיתית לקיום האנושי.

הפוסט-מודרניזם פותח אפשרויות, אך סוגר את הדלת בפני אמת מוחלטת. [...] נראה שדווקא נוח לו ליהודי המאמין לחיות בעולם פלורליסטי. יכול הוא בנקל להצטרף ליריקוד השונויותי מבלי לחוש את עצמו יוצא דופן בעולם של יוצאי דופן. בהקשר כזה קיום המצוות הופך לסמן של ייחודיות, מדיום למוזרות. [...] הוא לא יתבייש להצהיר על כך בעולם שבו יהכל הולךי. ניתן לומר שבעולם כזה של יהכל הולךי המסקנה אינה בהכרח שיאין כן, שום דבר לא שווהי, אלא להפך! האפשרות היא אפשרות ממשית, היא הממשות עצמה, ועולם האפשרויות גבוה יותר מעולם שבו שולט עקרון-מציאות נוקשהיי (עמי 13 – 28).

אומרים. תשש כחו, כיון שהגיע לדבר אחד, אמרו לו תלמידיו, רבי מנין לך? אמר להן הלכה למשה מסיני, נתיישבה דעתו. חזר ובא לפני הקב״ה, אמר לפניו רבונו של עולם יש לך אדם כזה ואתה נותן תורה על ידי? אמר לו שתוק כך עלה במחשבה לפני! אמר לפניו רבונו של עולם הראיתני תורתו, הראני שכרו? אמר לו חזור [לאחורך], חזר לאחוריו. ראה ששוקלין בשרו במקולין [=בית מטבחים]. אמר לפניו רבש״ע זו תורה וזו שכרה? אמר לו, שתוק כך עלה במחשבה לפני״ (מסכת מנחות, דף כ״ט ע״ב). "השת מנדלסון (1729 - 1786): ״השתדלתי לקיים מעין מעמד ממוצע בין דוגמתיקן ובין ספקן. דוגמתי, בכל חומר המשמעות, ביחס אלי, [...] אבל באותה המידה סקפטי כשאני בא לדון עם עמיתי. הנני חולק לכל אדם את הזכות שאני נוטל על עצמי, ואיני מאמין בכוחי להשפיע על שום איש [...] לקבל את דעתי אני״ (״פולמוס לפאטר״, כתבים קטנים בעניני יהדות, ת״א תש״ז, עמי 180 – 205).

חטיבה שלישית: היחס למחקר האקדמי

פולמוס לימוד התנ"ך בציונות הדתית

דוגמאות לסוגיה השניה – לימוד פשט שנוגד את פרשנות חז"ל, שבו חלוקים הזרם התורני-ליברלי והחרד"ל

1) לימוד פשט בימי הביניים: א) פירוש הרשב״ם לתפילין: ״וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּדְּ הַיּוֹם עַל לְבָבֶּדְּ (דברים, 1) לימוד פשט בימי הביניים: א) פירוש הרשב״ם לתפילין: ״וְהָיָה הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּדְּ הַיּוֹם עַל לְבָבֵּך (דברים, 1). ווי). תלמוד בבלי: ״ושמתם [...] על לבבכם [...] שתהא שימה [של התפילין] כנגד הלב״ (מנחות, לז ע״ב). ב) ״וְהָיָה לְאוֹת עַל יִדְדְּ וּלְזָפָרוֹן בֵּין עֵינֶידְּ״ (שמות יג, ט׳). ג) רשב״ם: ״לפּי עומק פשוטו, יהיה לך לזכרון תמיד כאלו כתוב על ידך. לאוֹת לַל יְדְּדְּ וּלְזָפָרוֹן בֵּין עֵינֶידְּ״. ד) שיר השירים: ״יִשִּׁימֵנִי כַּחוֹתָם עַל לְבֶּדְּ כַּחוֹתָם עַל זְרוֹעֶדְּ כִּי עַזָּה כַפָּנֶת אֲהַבָּה [...] רְשָׁפֵּי אֲשׁ שַׁלְהֶבֶּתְיָה. מֵיִם רַבִּים לֹא יוּכְלוּ לְכַבּוֹת אֶת הָאַהֲבָה וּנְהָרוֹת לֹא יִשְׁטְפּוּהָ״ (שיר השירים ח, ו-ז).

ב) פירוש הרמב״ם ליעין תחת עין״. יימורה נבוכים: יימי שחיסר איבר יחוסר איבר כמותו. [...] אל תעסיק מחשבתך בזה שאנו עונשין כאן בממון, כי מטרתי עכשיו לתת טעמים לסיבת הפסוקים, ולא לתת טעמים להלכה, אף שגם על הלכה זאת, יש לי דעה שאותה אשמיע בעל פה״ (ג, מא). הרב שם טוב פלקירה, ספרד 1225 - 1229 (על מורה נבוכים): ייואפלא תכלית הפלא [...] כי הפסוקים אינם אמיתיים [...] אלא כפי [...] מה שפירשו רבותינו בתלמוד. [...] ולא ידעתי אנא פנה רבינו ומורינו [...] והשי[ם] הטוב יכפר בעדו ובעדנו״.

עמדת החרד"ל בסוגיה השלישית, ביקורת על גיבורי התנ"ך

2) הרב טאו: "יש מי שאומר, הרמב"ן [...] מביע ביקורת על אברהם אבינו. [...שביקש משרה שירד למצריים לומר יאחותי היא']. מה זה שייך! [...] האם יש לך אמונה חיה הממלאת אותך במסירות נפש, בטהרה, בקדושה ובאמיתיות [...] כפי שהיתה לרמב"ן" (צדיק באמונתו יחיה, תשס"ז, עמי טז).

התפיסה שעליה נשענים "בעלי האמונה החדשה"

- (3) ביקורת מקרא בימי הביניים: " ר' יוסף טוב עלם (מאה 14. גדל בספרד ועלה לירושלים): "ולפי זה נראה [שלפי ראב"ע] שלא כתב משה את המילה בכאן, רק יהושע או אחד משאר נביאים כתבוה. [...] ואחר שיש לנו להאמין בדברי קבלה ובדברי נבואה מה לי שכתבו משה או שכתבו נביא אחר הואיל ודברי כלם אמת והם בנבואה" (צפנת פענח, קראקא תרע"ב, על בראשית יב ו).
- 4) הרב מרדכי ברויאר על ראבייע: יימפי אבן עזרא, ושוב לא נוכל לשלול את הלגיטימיות שלהם. אך מה הם עניין אצל האמונה בתורה מן השמים, [...] שה׳ בעצמו כתב את התורה. [...] אין היא [אמונה זאת] אומרת דבר על הסופרים שהעתיקו את התורה. [...] כבר סיפרו חכמים על שלושה ספרים שנמצאו בעזרה, שהיו שונים זה מזה בנוסח המקרא, ובסופו של דבר נתקבל נוסח הרוב. והואיל ואין כל ודאות, שנוסח הרוב הוא גם הנוסח הנכון, כבר אפשרי הדבר שספר התורה שבידינו כולל דברים שנוספו לו אחר כך על ידי סופרים טועים, אך מעולם לא היו בספר שנמסר למשה מפי הגבורה״. (מתוך אתר דעת).
- 5) ביקורת מקרא בעת החדשה. שפינוזה: א) "המובן של המקרא מוכח מן המקרא גופו בלבד, ויש לבקשו במקרא גופו בלבד" (שפינוזה, מאמר תיאולוגי מדיני).

- ב) יימקומות מסוימים נקראים לא בשמות שהיו נהוגים בימי משה, כי אם בשמות אחרים שנקבעו להם זמן רב לאחר כך. כגון שאברהם רדף אחרי האויבים עד דן 40 , והשם הזה לא ניתן לעיר הזאת אלא זמן רב אחרי מות יהושעיי 14 (מאמר תיאולוגי מדיני, תשכייב, עמי 95 100).
- ג) יימכל הדברים הללו ברור כשמש בצהרים, כי החומש לא נתחבר בידי משה, כי אם בידי איש אחר שחי דורות רבים אחרי משה. [...] הדעה כי משה הוא מחבר החומש, אין לה יסוד והיא **סותרת את התבונה לחלוטין**י׳ (שם, עמ׳ 95 100).

הזרם החרדי לאומי וביקורת המקרא

- 1) **תנ״ך בגובה העיניים/שוקיים**: ״יַּצֵן נָבָל [...] וַיּאֹמֶר מִי דָוִד וּמִי בֶּן יִשָּׁי. [....] וַיּאֹמֶר דָּוִד לַאֲנָשִׁיו חִגְרוּ אִישׁ אֶת חַרְבּוֹ. [...] מָאָבָּילִ אֵשֶׁת נָבָל הָגִּיד נַעַר אֶחָד מֵהַנְּעָרִים. [...] הָאֲנָשִׁים טֹבִים לָנוּ מְאֹד [...] חוֹמָה הָיוּ עָלֵינוּ גַּם לַיְלָה גַּם יוֹמָם. [...] וַהְצָבִינִיל גַשֶׁר הָיָה הִיא רֹכֶבֶת עַל הַחֲמוֹר וְיֹּרֶדֶת בְּּסֵתֶר הָהָר וְהִנֵּה דָוִד וַאֲנָשִׁיו יֹרְדִים לִקְרָאתָהּ וַתִּפְּגֹּשׁ אֹתָם״ (שמואל א, כה, י כ).
- 2) ייגילתה [אביגיל] את שוקה והלך [דוד] לאורה שלש פרסאותיי (מגילה דף יד עייב). ג) ייונתאוה לה, ותבעה ולא שמעה לויי (רשייי שם).
- (3) רדב"ז: "איך יעלה על לב לאמר שדוד [...] היה רוצה לבוא על אשת איש! [...] אם במעשה דבת שבע אמרו: "כל האומר דוד חטא אינו אלא טועה", איך אפשר [...] שתבע אשת איש בעבירה!! [...] אפשר לתרץ דלא גילתה את שוקה לכתחילה אלא [...] הרוח גילה את שוקה, והיא לא היתה יודעת שאחרים רואים אותה. [...] אביגיל פילגש היתה לנבל, [...] ולפיכך תבעה דוד, שמותרת היא. [...] כל זה כתבתי ללמד שיש לנו [...] ללמד זכות על משיח ה", כאשר עשו רז"ל על ענין בת שבע. הנראה לעניות דעתי כתבתי". (שו"ת רדב"ז, [=רבי דוד בן שלמה אבן זמרא, ממגורשי ספרד] חלק ז, תשובה כט).
- 4) חניאל רודריגז-גארסיא (מתוך הבלוג "איש ציפור", 8/10/12): "המקרא עצמו, שלפי רבני הקו אין לקראו אלא דרך משקפיהם של חז"ל, לא מזכיר [...] התנהגות לא ראויה בין דוד לבין אביגיל אשת נבל. [...] ואולם דווקא חז"ל עצמם, ברוח החירות המדרשית הצבעונית, [...] קבעו [...] כי במהלך הפגישה גילתה אביגיל את שוקה, ולנוגה אורו של האחרון הלך דוד מהלך שלוש פרסאות. לא פחות ולא יותר. רש"י על אתר אף מגדיל לעשות וקובע כי בשל כך נתאווה לה דוד "ותבעה" (ולא, לא לדין תורה). מה יעשו, אם כן, הרבנים הנזכרים [הרב אבינר] נוכח מגמת ה"תנ"ך בגובה השוקיים" המשתקפת מדברי חז"ל עצמם! יגייסו חכם בן המאה ה-16 שיסביר כי שוקה המאיר [...] נתגלה בכלל בשל הרוח הסורר ובמקום שומם, וכך יצילו את חז"ל מעצמם. אמור מעתה, את שמו"א כ"ה ספציפית אין לקרוא בגובה חז"ל (ואין צורך לומר שלא בגובה רש"י, חלילה) כי אם בגובה רדב"ז בלבד. ולהשומע ינעם".
- 5) ייהאישה הקדושה שנהרגה [בפיגוע] בכרמי צור [...] מסרה עבודת גמר במכון להוראה, ונושא עבודתה היתה ידרכו החינוכית של דודי. אמר לה המורה המלומד, שהיא איננה יכולה למסור את העבודה כפי שהיא. [...] עליה להביא במסגרתה גם את דעתו של פרופסור חילוני [יאיר זקוביץ], לשעבר ראש החוג למקרא באוניברסיטה העברית, אדם חילוני לגמרי, שגם לו יש דעה על דוד. [...] אך יעל לא נכנעה, ועמדה בסירובה לכתוב דברים כאלה⁴² על דודיי (עמי קנז).

⁴¹ יי**וַיָּבֹאוּ עַל לַיִשׁ** עַל עַם שֹׁקֵט וּבֹטֵחַ וַיַּכּוּ אוֹתָם לְפִי חָרֶב וְאֶת הָעִיר שָׁרְפוּ בָאֵשׁ. [...] וַיִּבְנוּ אֶת הָעִיר וַיִּשְׁבוּ בָהּ. **וַיִּקְרְאוּ שֵׁם הָעִיר** דָּן בְּשֵׁם דָּן אֲבִיהֶם אֲשֶׁר יוּלַד לְיִשְׂרָאֵל **וְאוּלָם לַיִשׁ שֵׁם הָעִיר לָרִאשׁנָה׳׳** (שפטים יייח, כייז- כייט)

⁴⁰ ״וַיִּשְׁמֵע אַבְּרָם כִּי נִשְׁבָּה אָחִיו וַיָּרֶק אֶת חֲנִיכִיו יְלִידֵי בֵּיתוֹ שְׁמֹנָה עָשֶׂר וּשְׁלשׁ מֵאוֹת וַיִּרְדֹּף **עַד דְּן**, [...] וַיַּכֵּם וַיִּרְדְּפֵם עַד חוֹבָה אַשֵּׁר **מִשְּׁמֹאל לִדַּמְּשֵׁק**״ (בראשית, יד, יד- טו).

לכתב: "לולא מעורך ביטוטים לדוגמה מתוך ספרו של זקוביץ" **דוד – מרועה למשיח**. למשל, בעמי 82 נכתב: "לולא בסוף הספר מביא העורך ציטוטים לדוגמה מתוך ספרו של זקוביץ" דרור ליצריו ופוגע בנבל ובכל אשר לו. דוד לובש בסיפור התערבותה של האישה החכמה [אביגיל], היה הצעיר חמום המוח נותן דרור ליצריו ופוגע בנבל ובכל אשר לו. דוד לובש בסיפור זה את דמותו של אדמוני אחר, עשיו".

מקורותיו של זרם החרד"ל אצל הרב קוק ובנו הרב צבי יהודה

1א) הרב קוק, מן הצד האחד: "אלה הישרים, שצרור החיים העליונים הוא עמהם תמיד, [...] כשהם [...] פונים להתעסק בחכמות חול, גם בדברים זרים, בכשפים, באמונות זרות וטמאות, מהכל הם שואבים קרני אור וניצוצות חיי קודש מפוזרים, מהכל עושים עטרות חן, למלאות בהם את אור החיים כולוי" (ערפילי טהר, ירושלים תשמ"ג, עמי ד).

ב) מן הצד האחר: "מחבלי כרם די [מבקרי המקרא היהודים] הזונים אחרי הבלי הגוים, ביחוד המפלצת שיצאה [...] על ידי המלומדים הגרמנים השקועים בשנאת ישראל בכל אופי רוחם האכזרי [...] המראה לנו כעת [1933] את פרצופו האמיתי. והם הם מחברי הספרים המסואבים מיסודה של חוצפת "הביקורת של כתבי הקודשי שהיא כולה הרכבה של רשעות ושכלות, ובכל זאת הזנו אחריהם חלק ממחנכי דורנו הצעיר" (מאמרי הראי"ה, חלק אי, תשמ"ד, עמי 176).

ג) הרב קוק לנזיר יעיקרי דברי קדש שירדו משפתיו הרועדות ובזעזועי כל גופו החלשיי: ייהקודש והחול. [...] מוכרח הוא שיהיי[ה] גם חול וגם קודש, וצריכים להיות בעלי חול ובעלי קודש, בכל המקצועות, בציבוריות, בתחיה הלאומית במדעים, בקורת המקרא – החול של קודש גופא. הפילוסופיא – החול של האלוקות וכוי. אבל בדאי ישנו קודש, קודש של החול, [...] ומי (רוראהו) [שרואהו] הרי הוא חי עולה ומעלה כולם והכליי. 43

2) הרב צבי יהודה הכהן קוק: "יש גויים המכנים עצמם אנשי מדע [...] הניגשים לדברי קדושה וחותכים אותם חתיכות חתיכות. לפעולה מנוולת זאת הם קוראים בשם 'מדע המקרא'. [...] פרופסור יהודי מפורסם בגרמניה הגדיר בצדק שמדע זה בנוי על שני יסודות: בערות ושנאת ישראל. הגדרה זאת היא אמת לאמיתה" (שיחות הרב צבי יהודה, לספר שמות, עמ' 276).

הרב ישראל צבי טאו [זרם החרד"ל וביקורת המקרא]

3) "מקור כל ביקורת המקרא בשנאת ישראל הגרמנית. כמאה שנה לפני היטלר ימייש החלו לעשות דה-ליגיטמציה של התנייך ולחבל ביחס כלפיו בדרך של אנטישמיות נוראה ובשחיתות איומה" (צדיק באמונתו יחיה עמי רע). "מי שמלעיט ומרעיל את הלבבות בביקורת המקרא, בכל השקרים שמקורם באנטישמיות האירופאית [...] – נמצא בחוץ". (צדיק באמונתו יחיה, תשס"ז, עמי שח).

4) "מי שאין לו אמונה באלוהיות של דברי התנ"ך ונשגבותם, בכך שכולם נובעים מתוך אמת אלהית אין-סופית מוחלטת ונצחית, [...] לא יבין כלל את כתבי הקודש. כל המחקרים, כל החיטוטים, כל הסברות וכל ה'חידושים' שלו – הם כולם בבחינת הבל" (עמ" ח"). "לפני שנגשים לעסוק בתורה צריך שתהיה אמונה, בלעדיה לא מבינים דבר" (עמ" יב). "מי שאין לו עריגה אלהית בלבו [...] לא יבין דבר, לא מהנבואה ולא משאר דבר ד'. הוא מודד הכל בקנה מידה זר, חיצוני, קטנוני, מגומד, מפורד ומפורר. מה לנו ולכל מחקריו! מה לנו ולכל סברותיו! זה לא מתחיל בכלל! הכל זה איוולת אחת גדולה.
[...] אין זה מדע אלא פסיאודו-מדע, זה דמיון" (עמ" יד). "לא בתורה מסתכלים, אלא בעיני הדמיון" (עמ" שג). "בכל הנוגע לעיסוקנו בתנ"ך [...] אין מקום כלל לגישות "מדעיות". [...] חלילה לנתח את התורה באמות מידה היסטוריות, ספרותיות וחילוניות. [...] מי שבעצמו אין לו אמונה גם אינו יכול להבין דבר באמונה. [...] מהי התורה! היא כולה אמונה! מי שלא שייך לאמונה אין לו [...] שום הבנה בה, [...] וממילה כל דבריו [...] אינם אלא דברים בטלים" (עמ" רסה). "באים חוקרים, ואין זה משנה אם הם יהודים או גויים, ומחטטים בכתבי הקודש: הם מקשים קושיות, מוחקים, מסרסים ומתקנים, מעלים סברות, מפגינים יצירתיות, מחדשים חידושים. מה לנו ולכל זה, מה לנו ולהם! "הכל הבל ורעות רוח. אסור שיהיה לנו שום עסק עם זה" (עמ" יט).
"הכל הבל ורעות רוח. אסור שיהיה לנו שום עסק עם זה" (עמ" יט).

5) (עמי רפח). *ייהאם אנחנו מוכרחים לתרץ כל קושיה* שהוא [חוקר המקרא] יעמיד לנו ולהדוף כל סברה שלו? [...] הכל דברים בטלים מראש ומעיקראיי. (עמי יז)

6) "לבי חם על כך משום שהטומאה הזאת היא אש אוכלת עד היסוד. לא היה דבר כזה בישראל, שדברים כאלה ילמדו בישיבות. [...] אילו היו לימודים אלו מתנהלים בחוץ, ניחא, הלא כבר ידענו שבחוץ יש כפירה, ידענו שבאוניברסיטה

⁴³ מובא אצל בנימין איש שלום, ייבין הרב קוק לשפינוזה וגיתה : יסודות מודרניים ומסורתיים בהגותו של הרב קוקיי, מח**קרי ירושלים במחשבת ישראל**, יג (תשנייו), עמי 537.

מלמדים דברים שאין בכוחנו לעקור בשלב זה. אבל שדבר זה ימצא בתוכנו, בהסכמה שלנו! בתוך מוסדות התורה, בתוך הישיבות, וכולם מחשים! זה לא יתכן" (עמי רצז). "יש לחוש, שמי שלמד ומלמד במקומות הנגועים ביחס לקוי אל התורה, הוא מורעל. מורעל ומרעיל. [...] זוהי טומאה שאין כדוגמתה" (עמי שא). "תמיד ידענו שדעות כאלו מסתובבות בחוץ, אבל שכל זה יחדור פנימה, לתוך בית המדרש! והכל בשביל מה – בשביל תואר, בשביל כסף! הרי זו שיטה חדשה להעביר אותנו על דתנו! אילו היה זה בכפיה היו מכריזים על זה כעל גזרת שמד. אין די לתאר את הטומאה והנבזות הזאת, הנעשית בשם המדע והקדמה". (עמי קנט).

7א) [מיצבת מישע, מיתוך ויקיפדיה: ״וּמֵישַׁע מֶלֶךּ מוֹאָב [...]ְהֲשִׁיב לְמֶלֶךּ יִשְׂרָאֵל מֵאָה אֶלֶף כָּרִים. [...] וַיְהִי כְּמוֹת אַחְאָב נִיּפְשַׁע מֶלֶךּ מוֹאָב בְּמֶלֶךּ יִשְׂרָאֵל״. (מלכים ב, ג, ד) ואכן, בכתובת מספר מישע על התקופה בה מואב הייתה משועבדת לישראל, על ההשתחררות ממנה, על כיבושים שעשה מישע בישראל״.

ב) יימורה לתנייך מאחד המכונים טען באוזניי שימצבת מישע מסבירה פרשה סתומה, שלא ניתן להבינה בלעדיה. מטרתי בהבאתה רק לחזק את האמור בתנייך. [...] האם דברי התורה והנביאים אינם מובנים עד שנזקקים לשיכור הזה שיסביר לנו מה היה שם בדיוק? האמת הפוכה לגמרי! עלינו ללמוד מכך שהתנייך העלים את השטויות האלה ולא הזכירם, כי לא זה מה שעלינו לדעת, לא בזה אנו צריכים להתעניין" (עמי קס).

8) ייפנה אליי אדם שבתו התבקשה לכתוב בבית הספר חיבור בנושא יכיצד חשה אישה כנענית בזמן כיבוש יריחוי?. הוא פנה דווקא אליי כי שמע שהוצאתי את בני מבית הספר בעקבות אירוע דומה. [...] הצעתי לאדם זה לכתוב חיבור שיתאר את עבודת המולך והעברת הבנים באש, לתאר כיצד הילד הכנעני אומר לעצמו יבשבוע הבא אבא ייקח את אחי על מנת להקריב אותו למולךי. [...] והרב [קוק] אומר שאיננו יכולים לתאר לעצמו כיצד היה העולם נראה אלמלא הוכחדו התרבויות הללויי⁴⁴.

9א) תיאוריית הקונספירציה: "אישה, [צביה גרינפלד] שקלונה כבר נתגלה כאשר התפרסם ההסכם הסודי בינה ובין האיחוד האירופי. [...] במסוה של חינוך לדמוקרטיה לפעול [...] להחדרת רעיון ה"שלום" והוויתור על הארץ" (עמי רמג). בהסכם נאמר ש"מטרת פרוייקט זה [מכון "מִפְּנֶה"] הינה לעודד קהילות של דתיים ומתנחלים בישראל לשנות את דעתם הנוכחית והשלילית לגבי שלום ודמוקרטיה. [...] צריך לעמעם [...] מעורבות ישירה של הקהילייה האירופית בפרוייקט" (עמי תלה).

ב) יימוחרדת אלינו – לתוך המכונים והאוניברסיטאות – רוח זרה ללא הרף. כל מי שרוצה [...] לקבל הסמכה ומשכורת - צריך למכור את נפשו. הוא נדרש להכניס את הטומאה והכפירה לתוך ליבו, הוא נדרש ללמוד ביקורת המקרא ואת דבריהם של אבות הכנסייה. [...], זה בבחינת יייהרג ואל יעבור׳ ממש. לא בנים ולא בנות, לא תחת הכותרת של יישיבת הסדר׳ ולא של ימדרשות׳ – אין שום היתר ללמוד שם!

בעבר היו מעבירים אותנו על דת בכפייה, אך היום עושים זאת במעין מיתת נשיקה, על יד הזרמת תקציבים ומתן תארים. טוענים שבכך מסייעים לפרנס בחורי ישיבה אך תוך כדי כך מחדירים לתוכם רעל, הרס וחורבן. מוטב לו לאדם לחזר על הפתחים כל ימי חייו ולא יהיה כופר באות אחת מן התורה שהיא מן השמיים! [...] וטעות נוראה לחשוב שעל ידי [...] לימוד ביקורת המקרא הן [תלמידות המכללות] תדענה לקיים [...] ידע מה שתשיב לאפיקורסי (מסכת אבות). זהו הבל ורעות רוח, זהו רעל, ואסור ללמוד שם בשום פנים ואופן. [...]

כל זה [...] ממומן על ידי כוחות שליליים שרוצים לעקור את הקודש. מעורבים בכל התהליך הזה האיחוד האירופי והנצרות. [...] ישנן בידינו עדויות גמורות על קיומם של הסכמים שמטרתם המוצהרת היא ילחדור למוסדות הדתיים הלאומיים, כי מהם באים היפנטיותי והיפונדמנטליזםי ביחס להחזקת ארץ ישראל השלמה. [...] מכיוון שכל זה מקורו בתנ״ך, על מנת לעקור את הדברים הללו יש לעשות דה-ליגיטמציה של התנ״ך ושל אישיו. [...] התמימים שבינינו משתפים עם זה פעולה, ויש להתפלא על כך שאנשים שלמדו אמונה ולמדו תורה נופלים בפח הזה (עמי רסה – רסו).

⁴⁴ ישבע האומות, רק מפני השריד אשר נואלנו להותיר, [...] למדנו לעשות את כל תעבותיהן, שריפת בנים ובנות באש. [...] אתה שואל יקירי למה התייחסנו אליהם באכזריות? לא נוכל לצייר, כמה חשוך ושפל היה העולם מבלעדי האכזריות הזאת שלנויי (הראיי׳ה קוק, **מאמרי ראי׳׳ה**, תשמי׳ח, חלק ב, עמ׳ 508).

- 10) יידי להוריד מן היהדות שני דברים: שעם ישראל אינו העם הנבחר אין סגולת ישראל, ולא כל מה שכתוב בתורה הוא אמת, ביטלת את שני אלה הרי זו נצרות! זה בדיוק הדרך לשמד: השלב הראשון הוא ביקורת המקרא והשלב השני שמדיי (עמ שב). ייאדם עם כיפה על הראש, מרצה ב׳בר-אילןי ומלמד פרשנות נוצרית. [...] זו בדיוק הדרך לשמד: בשלב הראשון ביקורת המקרא ובשלב השני שמדיי (עמי רמה).
- 11א) ״איננו צריכים ללמוד מפי גויים כיצד ללמוד תורה. [...] עם ישראל בקי מאד בתורה. [...] זה יותר משלשת אלפים שנה שאנו עוסקים בתורה. [...] עם [... ה]יודע להנחיל את התורה, כיצד לבנות את החיים ולהוציא אנשים ישרים ומוצלחים, תלמידי חכמים ויראי שמיים. המלמד [...] עליו להיות במצב נפשי של חום ויראת שמיים לא מקורר וקר, עוסק בביקורת המקרא ומכניס דעות של גויים״ (עמ׳ רפח).
- ב) יימי שהוא עצמו חסר יראת שמיים גם לא יוכל לשתול אותה בתלמידיו. רבינו [הרב צבי יהודה] היה אומר: כשתנור חם, כל החדר מתחמם. [...] הוא ודאי לא יצליח בזכות זה שרכש קצת יותר ידיעות מן הדוקטורים ומן המכון שמלמד אותו. [...] האוניברסיטה, האפיקורסות וכל הגישה החילונית לתנייך ולתלמוד, נכנסת לתוך ליבם של המחנכים שם. [...] אחר כך יש בעיות עם התלמידים, [...] יהם לא רוצים ללמוד גמראי, [...] יאולי צריך ללמד אותם משהוא אחר...י. [...] אבל מי לא בסדר! המורים, שכבר כבתה בלבם שארית החיוניות של התורה ואהבתה, ושל הבטחון והוודאות בתורה מן השמים. [...] כשדנו במצב זה באחת הישיבות קם אברך רציני מאד ואמר: יאני רואה זאת בעיני. מי שנוסע ללימודי המכון, חוזר אדם אחרי. [...] עם הסתכלות אחרת על הגמרא ועל הקודשיי (עמי רפ רפא).
- 12) עורך הספר (צדיק באמונתו יחיה) נתנאל אלישיב: "יבוא היום והתלמידים [של הרב ברויאר ובית מדרשו] ישאלו את עצמם מדוע עליהם ללמוד מן המחקים את דרכי המחקר החילוניות כשיכולים ללמוד מן המקור. אין זה סוד שלפני מספר לא רב של שנים, התרוקנו הפקולטות העוסקות בתנ"ך, מחשבת ישראל ותלמוד, ושיוועו לתלמידים שימלאו את שורותיהם. אנשים חילונים לא הבינו מדוע יש טעם [...] בלימוד דברים שעבר עליהם הכלח ושאין שכרם בצידם. אנשים דתיים ידעו שמקומו של אדם ירא שמיים לא יכירנו במקומות כאלו. אך בשנים האחרונות זוכות הפקולטות האלו לעדנה מחודשת, אשר רוב בניינן, ולפעמים גם רוב מניינן, מקורו במוסדות חינוך דתיים, גם ישיבתיים" (עמ' 3).

אמונה ושברה

הרב יואל בן-נון

1) ריאיון עם הרב יואל בן-נון (שנת 2006): "כל מי שאמר ירודף' ופסק ירודף' - ואני יודע שהיו סמכויות תורניות שפסקו כך - אם הם לא יקומו מעצמם ויתפטרו מכל תפקידיהם הרבניים [...] אני הולך להילחם בהם לפני כל עם ישראל. [...] בהתחלה זה היה קשה מאוד, [...] עברתי את כל מדורי הגיהנום של נידוי חברתי. נכון שהיו גם הרבה אנשים שחיבקו אותי ונתנו לי כוח, וגם הקיבוץ הדתי פתח לי שער גדול. אבל כשזה בא מתוך קבוצת ההתייחסות שלך זו ממש כווייה, כווייה בנפש. [...] אני מדבר אל כלל הציבור בישראל. כשאני שומע את הביטוי 'הציבור שלנוי, אני מתחלחל: מה אנחנו, שבט? אני לא שבט, לא כתום. [...] הדגל שלי הוא כחול-לבן, בלי שום סרט כתום, וגם כשהתנגדתי להתנתקות לא הלכתי עם סרט כתום. [...] ידענו [בגוש אמונים] שאם נצליח לסכל את כל התוכניות המדיניות, מה שיישאר זו השליטה הישראלית בשטח. גדר ההפרדה טרפה את הקלפים, [...] זה יהיה הגבול. [....] השאלה היא מה אנחנו, מתוך מפעל של שנה, מצליחים לקחת. אני עדיין רוצה להיאבק שאזור דרום הר חברון, עד קרית ארבע-חברון, יהיה בתוך הגדר; שאריאל ואצבעותיה, כולל קדומים, יהיו בגדר. את הדבר הזה אהובי ביש"ע לא מבינים. [...] חלקם מעודדים אותי שאריאל ואצבעותיה, כולל קדומים, יהיו בגדר. את הדבר הזה אהובי ביש"ע לא מבינים. [...] חלקם מעודדים אותי בשקט, כי הם מבינים את חשיבות ההימצאות שלי שם [בקדימה]". (פורסם באתר הארץ, 13/7/2006)

 הזה מתחילה ועד סוף. זו הייתה הבחירה העיקרית של החינוך הדתי לסוגיו השונים. [...] לא ללמד, לא להציג ולא להתמודד – יוק. וזה שמעתי מפי רבים וטובים, שכל מה שקלטו בחינוך הדתי ואו בישיבות על ביקורת המקרא שהם אפיקורסים ושונאי ישראל ושטחיים מאד, ודבריהם בלתי מבוססים.

וכאן אני בא לנקודה שבעיני חשובה מאד. [...] אני רואה רבים חללים שנופלים בכל שנה, בוגרי החינוך הדתי לסוגיו וזרמיו, כולל ציבור חרדי ועולם הישיבות החרדי, שכאשר נחשפים לספרות ביקורתית מסוג כזה או אחר, אין להם שום כלים להתמודד עם הספרות הזו. הם עומדים לפני פרשת דרכים, או להחליט שהאמונה היהודית אין לה ולא צריך להיות לה בסיס רציונלי. ואנחנו מאמינים מפני שאנחנו מאמינים. [...] שום התקפה חיצונית לא יכולה לערערה. כל מאמציהם של כל גדולי הדורות, כרמביים ורסייג, ליישב בין האמונה לשכל הם נסיון שלא עלה יפה. וצריך לאחוז באמונה באופן בלתי רציונלי, ולהתעלם מכל הטענות שבאות מכוון המדע והפילוסופיה, ביקורת המקרא והאשורולוגיה וההיסטוריה וכתבי היתדות, ועל כן בעצם באמת צריך פשוט להשתיקם, לא לתת להם במה. וכך נבנה חינוך דתי בצורה הכי טובה.

אפשרות שניה היא, שבוגרינו הטובים והחביבים והמוכשרים, בהיותם על פרשת הדרכים הזו, יעדיפו את הדרך הרציונלית וישאירו את האמונה וההלכה והמסורות עמה מאחוריהם, עם כל העולם של בית אבא. אפשרות זו מתרחשת שוב ושוב שנים ארוכות. מכירים אותה יותר ממאתים שנה ועדיין סופגים מהלומות כמעט בכל יום. מהמקרים שמגיעים אלי אני יכול לשפוט על כל אלה שלא מגיעים אלי. בודאי רבים פי כמה. אלה שמגיעים אלי באים מן הציבור הדתי לאומי וגם מהציבור החרדי. גם מעולם הישיבות החרדי. מי שחושב שאפשר להקים חומה כזו, שתלמידנו המוכשרים לא יפתחו יבדקו יקראו וישאלו שאלות, אינו אלא טועה, ודאי בעידן בו אנו נמצאים, שבו כל המידע פתוח ואפשר להשיגו בלחיצות כפתור. דווקא בחברה חרדית מובהקת יש מאבק עצום באתרי אינטרנט שעוסקים בשאלות האלה ובמאמץ גדול לבלום התפשטות ההשכלה, שבאה מעיון והעמדת סימני שאלה.

לכן אני חושב שההתמודדות בשטה שאומרת: "המבקרים כולם אפיקורסים ושונאי ישראל" - אינה התמודדות. היא מצליחה אצל הרוב שלא מתעניין בשאלות האלה, ונכשלת באחוז ניכר בקרב המוכשרים ביותר, אותם שיש להם פונטצינאל של השפעה והנהגה. [...]

הדברים מורכבים ולא פשוטים. שכן גם בין מבקרי המקרא המובהקים וביניהם אנשים שהיו אפיקורסים מובהקים על פי הגדרות הרמב"ם, אפשר למצוא אוהבי ישראל ואוהבי תנ"ך בצורה בלתי רגילה. אי אפשר לומר שכולם היו אנטישמיים. גונקל, למשל, שהיה האחרון שסידר והציג את ביקורת המקרא כשיטה כוללת, היה אוהב ישראל ואוהב תנ"ך. אם בין הגרמנים כך, בין היהודים לא כל שכן.

אמרה לי בוגרת אולפנא לפני שנים רבות: "כל מה שידעתי על ביקורת המקרא ממוריי באולפנא לפני שהגעתי לאוניברסיטה הוא, שכולם אפיקורסים ושונאי ישראל. והנה אני לומדת כשנה וחצי באוניברסיטה העברית, ואני רואה שהם לא שונאי ישראל, ולא שונאי תורה. אדרבא, יש שם אנשים שמתנהגים למופת מבחינה מוסרית ומחזיקים בביקורת המקרא כתפיסה כמעט מובנת מאליה. אחרי ששמעתי שורה של הרצאות והתחלתי לראות את הבעיות, התחלתי לחזור, לחזר על הרבנים שהכרתי ושלא הכרתי, וראיתי שרובם המכריע כלל אינם יודעים במה מדובר. אינם מכירים לא את השאלות ולא את התיאוריות. כל מה שיכלו להגיד לי זה דברים כלליים של אמונה שלא מתחשבת בשום דבר, שלא יכולתי לקבל". ואז היא אומרת לי דבר שלא שמעתי בחיי אף פעם: "הרב יואל, אין לי עוד כוח, אינני רוצה ואינני יכולה להיכנס לכל זה, לכל השאלות הללו. אינני רוצה לאבד את העולם הדתי שבו גדלתי, ושאני אוהבת אותו וקשורה אליו בכל נימי נפשי. אני רוצה רק לדעת אם יש רב או תלמיד חכם, שמכיר את ביקורת המקרא, יודע טענותיה, ואעפ"י כן נשאר מאמין בתורה מן השמים. עוד לא מצאתי כזה. אלה שאני מוצאת מאמינים בתורה מן השמים אבל לא מכירים כלל ביקורת מקרא". ואז, היא שאלה אותי בכנות הכי דוגרית, האם אני עדיין מאמין בתורה מן השמים. אמרתי לה: "באופן החליטי – כן"! היא התחילה לבכות, לקחה את התיק והלכה. זה כל מה שרצתה לדעת".

3) נתנאל אלישיב, עורך הספר של הרב טאו, על מאמרו של הרב ברויאר: "אלו שססלו [הרב מרדכי ברויאר] את הדרך יהיו מהראשונים שיצטערו על כך (ראה מאמרו של אבי ייבוא המתודה של ביקורת המקרא לבית המדרש במגדים, בה מקונן המחבר על כך שחלק מתלמידיו המירו את אמונת ישראל באמונה חדשה שבדו מליבם)".

על ביקורת המקרא

מרדכי ברויאר (מגדים, ל' טבת תשנ"ט)

N

4) מסקנות מחקר המקרא

חוקרי המקרא הוכיחו, כידוע, שהתורה לא נכתבה בידי אדם אחד, אלא היא פרי עטם של מחברים אחדים. והיא לא נכתבה בדור אחד - לא בארבעים יום ולא בארבעים שנה - אלא היא פרי התפתחות של מאות בשנים, והיא הגיעה לידי גיבוש סופי רק אחרי גלות בבל.

שלומי אמוני ישראל נחרדו מן ההוכחות האלה, שנראו להם סותרות את האמונה בתורה מן השמים. משום כך טענו שכל ההוכחות של החוקרים אינן כלום. ואכן מחבר אחד היה יכול לכתוב את התורה כולה - מבראשית עד לעיני כל ישראל - בדור אחד ובמקום אחד מיד אחרי יציאת מצרים.

אין קשר בין מחקר המקרא לטענת תורה מן השמים

לפני כארבעים שנה בדקתי את ההוכחות של החוקרים ואת הטענות הנגדיות של שלומי אמוני ישראל, והשתכנעתי ללא צל של ספק שהדין עם החוקרים.

אכן אין כל אפשרות שאדם אחד כתב את כל התורה בדור אחד. אך בשום פנים לא הבנתי ועדיין אינני מבין מה עניין זה אצל האמונה בתורה מן השמים. אילו היינו מצווים להאמין שמשה רבנו כתב בעצמו את כל התורה היינו בבעיה, שכן דבר זה הוא בלתי אפשרי לחלוטין. אולם לא נאמר בשום מקום שמשה רבנו חיבר את התורה, אלא היפוכו של דבר: זו היא הדוגמה הקלאסית של כפירה בתורה מן השמים. האומר שמשה כתב מדעתו אפילו פסוק אחד של התורה, עליו הכתוב אומר: "כי דבר ה' בזה" (בבלי סנהדרין צט ע"א). אלא אנחנו אומרים שהקב"ה כתב את התורה באש שחורה על גבי אש לבנה כאלף דור לפני בריאת העולם, ואחר כך הכתיב אותה למשה על הר סיני. ואיך אפשר להוכיח שדבר זה הוא למעלה מכוחו של ה?"

המבקרים צודקים על פי הנחתם שלהם

על כן אני אומר שכל ההוכחות של מבקרי המקרא הן נכונות על פי ההנחה היסודית שלהם. אם התורה היא יצירה אנושית ספרותית טבעית רגילה, אי אפשר בשום פנים שאדם אחד כתב אותה. אולם אנחנו אומרים שהתורה היא יצירה אלוהית על טבעית, ולא ייבצר מהי דבר. מי שברא את העולם בשבעה ימים בניגוד לחוקי הטבע ולחוקי ההתפתחות, יכול גם לכתוב את התורה בניגוד לחוקי ההתפתחות הספרותית. אל אחד יכול לכתוב ספר, נכתב בידי אדם היה יכול להיכתב רק בידי מחברים אחדים אחרי התפתחות של דורות ומאות בשנים.

תורת הבחינות

על פי הדברים האלה הצעתי שיטה של פירוש התורה, המקבלת את כל הפירושים של מבקרי המקרא בלי להוסיף ובלי לגרוע. שהרי לדבריהם התורה כוללת יצירות ספרותיות של מחברים אחדים השונים זה מזה בדעותיהם ובאמונותיהם ואף בסגנונם. כל אחת מהיצירות האלה נכתבה תחילה בספר בפני עצמו. ואחר כך בא עורך ומצא את היצירות האלה והתפעם מהעושר הרב הטמון בהן. הוא ראה שכל מחבר כתב את האמת שלו המתאימה להשקפת עולמו והעולה מאליה מנבכי נפשו. והואיל וכל מחבר מבטא אמת, אף על פי שהאמתות נראות לא פעם כסותרות, לא רצה לוותר על אף אחת מהן. משום כך כינס את כולן למסגרת אחת, קישר אותן על ידי מילות חיבור מתאימות, וכך הפך אותן לספר אחד, והוא ספר התורה שהגיע לידינו.

ובשיטה דומה גם אני מפרש את התורה. אני רואה שהתורה כוללת סיפורים ודינים הסותרים זה לזה במקומות רבים. דבר זה אין בו כדי להפתיע, ולאמתו של דבר היה צריך להיות צפוי מראש. שהרי אין לך דבר שאין בו יבחינותי שונות ואף סותרות. כל בחינה מבטאת את האמת שלה, המתאימה לאחת ממידותיו של הי. אולם אין זו אלא אמת חלקית. ורק צירוף כל הבחינות האלה מבטא את האמת השלמה הכוללת את כל מידותיו של הי, ורק היא אמיתה של תורה. משום כך כינס הקב"ה את הבחינות האלה למסגרת אחת, נתן להן ביטוי ספרותי הולם וכך יצר את ספר תורת הי; הוא הספר שמשה קיבל מיד הי בהר סיני ומסר אותו לבני ישראל.

תגובת הציבור הדתי לשיטתי

את הדברים האלה כתבתי לפני כארבעים שנה במאמר שהתפרסם ב״דעות״ (יא-יב). אולם הציבור הדתי - כמעט בלי יוצא מן הכלל - דחה אותם בשתי ידיים, ולאמתו של דבר לא הבין אותם כלל. תגובה זו הפתיעה אותי מאוד, ועד היום הזה איננה מובנת לי. שכן בשעת כתיבת הדברים האלה היה נראה לי שאני כותב דברים מובנים מאליהם שאין בהם כל חידוש.

הסבר חלקי לתגובת הציבור הדתי נתן לי הדיין הרב ייי גרינפלד זייל מלונדון במכתב שכך כתב בו: כל דבריך נכונים, אך הציבור לא יבין אותם. אתה מדבר בשם האסכולה של קנט. עד ימי קנט היו הבריות סבורים שאפשר להוכיח את מציאות הי. ואילו קנט גילה שאין השכל יכול לומר דבר על ישות שהיא למעלה מן השכל. והרי האל הוא למעלה מן הטבע, ואיננו נתפס על ידי השכל האנושי. ולפיכך אי אפשר להביא ראיות באמצעות השכל להוכיח או לסתור את מציאות הי. ובדומה לכך אתה אומר שאי אפשר להוכיח או לסתור את האמונה בתורה מן השמים. שהרי כתיבת התורה בידי ה' היא בניגוד לדרך הטבע ואיננה נתפסת כלל בשכל האנושי. אך הציבור איננו בשל לכל ההבחנה הזאת. כך כתב לי הרב גרינפלד והוא צדק.

תורת הבחינות התקבלה בציבור

אולם מאז נשתנה הרבה. נראים הדברים שהציבור כבר מבין שהקב״ה יכול לכתוב ספר שבני אדם יכולים לכתוב אותו רק במאמצים משותפים של מחברים אחדים אחרי התפתחות של מאות בשנים.

וכך זכיתי ב״ה להעמיד תלמידים ותלמידי תלמידים הלומדים ומלמדים מקרא על פי ׳תורת הבחינות׳. הם רואים, שהתורה כוללת בחינות שונות וסותרות, שאי אפשר כלל שאדם אחד יכתוב את כולן. אך הם מבינים שאל אחד יכול לכתוב את כל הסתירות האלה, משום שכולן מבטאות מידות של ה׳, ולכן כולן חלק מאמתה של התורה האלוהית.

ב

התפתחויות אחרונות בקשר לתורת הבחינות

אולם בשנים האחרונות אני רואה התפתחות מדאיגה, ואני מתחיל להרהר שמא צדק הרב גרינפלד יותר ממה שחשבתי. אני רואה שחלק מההולכים בדרכי קיבלו את יתורת הבחינותי, אך לא קיבלו יחד אתה גם את היסוד האמונתי שלה. וההבחנה בין יצירה ספרותית אנושית טבעית לבין תורה אלוהית על טבעית איננה מובנת להם או איננה מקובלת עליהם.

ממקורות רבים אני שומע, שאני אמנם פתחתי שער לדרך חדשה, אך נעצרתי באמצע הדרך. אני גיליתי שהתורה היא -אלוהית גם אם היא כוללת בחינות רבות וסותרות; אך עדיין אני סבור שכל הבחינות האלה נכתבו בידי נביא אחד הוא משה בן עמרם שקיבל תורה מסיני. ואילו הם צעדו עוד צעד נוסף. ולדעתם, התורה היא אלוהית - לא רק אם היא כוללת בחינות רבות וסותרות - אלא גם אם נכתבה בידי נביאים אחדים, שניבאו בשם ה $^\prime$ בתקופות שונות.

זו היא תמצית התורה החדשה על רגל אחת, ואני שומע אותה בהזדמנויות רבות בתרעומת גלויה ואף בכאב. לפני זמן לא רב הביעו בפניי תלמידות את פליאתן על שאני ימתעקשי לומר שהתורה נכתבה על ידי משה דווקא, שהרי זה הוא דבר שאיננו מתקבל על הדעת כלל. אמנם חכמים אומרים במקומות רבים שמשה קיבל תורה מסיני; אך זה, כמובן, איננו מחייב אותנו. שהרי התלמוד גם אומר, ששמואל כתב את ספרו ועזרא כתב את ספר דברי הימים (בבלי בבא בתרא יד עייב - טו עייא); ואף על פי כן מוכיח אברבנאל (בהקדמתו לספר שמואל) ששמואל לא כתב את הספר הנקרא על שמו, ובעל יישאגת אריהיי אומר שעזרא לא כתב את ספר דברי הימים, אלא ליקט את הספר ממקורות קדומים שמצא לפניו, ייוכמו שמצא כן העתיקיי. (מילואים לספר גבורת ארי למסכת יומא, דף נד עייא, דייה תיובתא. וראה גם את מאמרי יתורת התעודות של בעל שאגת אריהי, מגדים ב, תשמייז, עמי 22-9).

ודברים דומים רשאים אנחנו לומר גם על התורה. לא משה כתב את התורה הזאת, אלא נביאים אחדים שקמו אחריו בתקופת בית ראשון כתבו את התורה ברוח נבואה. ואחר כך בא עורך - גם הוא נביא כמוהם - וכנס ברוח נבואה את דברי כל הנביאים שקדמו לו ויצר מהם את ספר התורה שבידינו. ואף על פי שפשוטם של דברי התנאים והאמוראים בוודאי איננו מסכים לתפיסה זו, אין בכך כלום. שהרי לא נאמר בשום מקום שהאומר שהתורה לא נכתבה בידי משה אין לו חלק לעולם הבא, אלא נאמר רק שהאומר שאין תורה מן השמים אין לו חלק לעולם הבא (סנהדרין צט עייא). והם אכן מאמינים באמונה שלמה שהתורה היא "מן השמים" ונכתבה בנבואה וברוח ה", אלא שהתורה כוללת מקורות רבים, שנכתבו בידי מחברים אחדים - וכולם נביאי ה". דברים כאלה נאמרים בלהט ובשכנוע עמוק. אומריהם סבורים כי ניתן לאמרם "כיהודי מאמין". ומקצת התלמידים סבורים כי הלימוד בדרך הזאת הקנה להם "אמונה."

משמעות הביטוי "תורה מן השמים"

כל הדברים האלה מבוססים על אי הבנת המושג "תורה מן השמים". ביטוי זה לא בא לומר שהתורה נכתבה בידי נביא שהייתה עליו רוח ה' וכתב "דברי אלוהים חיים". שהרי לפי זה היו חכמים יכולים גם לומר שספר ישעיהו הוא "מן השמים", ואף ספר תהילים הוא "מן השמים". שהרי גם ספרים אלה נכתבו בנבואה או ברוח הקודש, ואין ספק שהם כוללים דברי אלוהים חיים. אף על פי כן לא אמרו חכמים על שום ספר שהוא "מן השמים", אלא רק על התורה בלבד. ובכך הם ביטאו, שהתורה היא יצירה טרנסצנדנטית מוחלטת, וכתיבתה היא למעלה מכל תפיסה אנושית. לא אדם כתב את הדברים האלה, ואף לא אחד ממלאכי עליון; אלא האל שברא שמים וארץ במאמר פיו הוא גם שכתב את התורה במכתב אלוהים. וכשם שבריאת העולם איננה נתפסת לשכל האנושי, שהרי היא למעלה מן המקום ולמעלה מן הזמן, כך גם כתיבת התורה איננה נתפסת לשכל האנושי משום שגם היא למעלה מן המקום ולמעלה מן הזמן. את הרעיון הזה ביטאו חכמים כאשר אמרו שה' כתב את התורה באש שחורה על גבי אש לבנה כאלף דור "ישפני" בריאת העולם, כאשר עדיין לא נברא המקום והזמן, והאל היה עדיין יחיד ומיוחד אין עוד מלבדו. משום כך "אננה אלא הגיונות אלוהיים המבטאים את מידותיו הקדושות. על פי התפיסה הזאת אמרו חכמים שהקב"ה הסתכל בתורה וברא את העולם. כי אין התורה מבוססת על המציאות הארצית, אלא המציאות הארצית מבוססת על מה שכתוב בתורה.

מתן תורה

והתורה הזאת, שעצם כתיבתה איננה נתפסת כלל לשכל האנושי, ניתנה אחר כך מידי אלוהים לידי אדם. לשם כך התגלה הי לישראל באש ובענן ובקול שופר והשמיע באוזניהם את עשרת הדיברות, שהם תמצית כל התורה כולה. ואילו היו ישראל רוצים בכך, היה הי ממשיך את המעמד הזה ומשמיע באוזניהם גם את שאר כל דברי התורה -

מייבראשית בראיי עד יילעיני כל ישראליי או עד ייוימת שם משהיי. אולם ישראל לא היו מסוגלים לכך. ואף על פי שהיו שם נביאים ובני נביאים ועוד רבים שהיו מוכשרים לנבואה, לא היה שם אדם - זולתי משה רבנו - שהיה מסוגל לקבל את התורה. כי התורה איננה נבואה, שהנביא אומר אותה מדעתו על פי מה שהי הראה לו במראה ובחלום ובחידות; אלא התורה היא יצירה אלוהית, שהנביא מקבל אותה כהווייתה מידי ה.י

אין למשה חלק בחיבור התורה, ודבר מדברי התורה לא נכתב מדעתו של משה; כל עצמו של משה היה רק סרסור נאמן בין הי ובין ישראל: הוא קיבל תורה מסיני ומסר אותה לישראל. וכשם שהי דיבר תחילה עם ישראל פנים בפנים והשמיע באוזניהם את עשרת הדיברות, כן דיבר אחר כך אל משה פנים אל פנים והכתיב לו את שאר כל דברי התורה. והואיל ורק משה לבדו ראה את הי באספקלריא המאירה, רק הוא לבדו היה מסוגל לקבל את כל התורה: כך בדורו של משה, וכך גם בדורות שלאחריו. והתורה עצמה מעידה שלא קם עוד נביא בישראל כמשה אשר ידעו הי פנים אל פנים.

זו היא תמצית האמונה בתורה מן השמים כפי שהיא מקובלת בישראל מאז ומתמיד, וכפי שהיא עולה מאליה מדברי כל חכמי ישראל ומדברי כל הראשונים והאחרונים. וכמדומה אני, שאיש לא נחלק על המשמעות הזאת או הציע משמעות אחרת. משום כך גם אני לא שיניתי כקוצו של יו״ד מן האמונה הזאת - לא להוסיף ולא לגרוע. וגם תגליות ביקורת המקרא לא היה בהן כדי לפגוע באמונה הזאת. שהרי תגליות אלה שינו רק את תוכן התורה, ולא את מהותה. אבותינו היו סבורים שהתורה היא ספר אחיד, פשטני, המבטא רק אמת אחת, והיא דומה אפוא לספרו של מחבר אחד, המוסר רק את האמת החד-צדדית שלו. ואילו אנחנו יודעים היום שהתורה היא ספר מורכב, הכולל יבחינותי רבות ואמתות סותרות, והיא דומה אפוא לספר שנתלקט מיצירותיהם של מחברים רבים, שכל אחד מהם מבטא את האמת שלו, ורק צירוף כל האמתות האלה מוסר את האמת בשלמותה. אך כל זה איננו עניין לאמונה בתורה מן השמים. שכן אם האל מסוגל לכתוב את הספר הפשטני של אבותינו, הוא מסוגל לכתוב גם את הספר המורכב שנתגלה על ידי מבקרי המקרא.

עמדתם של המבקרים לגבי תורה מן השמים

כל הדברים האלה אינם מובנים או אינם מקובלים על דעתם של אלה המסיקים מתגליות ביקורת המקרא שהתורה לא יכלה להיכתב על ידי משה רבנו, אלא רק על ידי נביאים אחדים שקמו אחריו. הללו שוללים את אופייה האלוהי הטרנסצנדנטי של התורה, ואינם מסוגלים להאמין שהאל שברא שמים וארץ הוא גם האל שכתב את התורה. אלא הם אומרים שהתורה היא יצירה אנושית רגילה, שנכתבה בידי אדם על פי חוקי היצירות הספרותיות. והיא "מן השמים" רק מבחינה זו, שנכתבה על ידי נביאים שרוח ה' שרתה עליהם. ולפי התפיסה הזאת, תגליות ביקורת המקרא לא שינו רק את תוכן התורה, אלא גם את זהות מחבריה. אבותינו היו סבורים שהתורה היא ספר אחיד המבטא רק אמת אחת; ולפיכך יכלו להאמין שהיא נכתבה בידי משה. ואילו אנחנו יודעים שהתורה היא ספר מורכב הכולל אמתות רבות וסותרות. ולפיכך אין כל אפשרות שהיא נכתבה בידי משה, אלא היא יכלה להיכתב רק על ידי נביאים אחדים, שעורך כינס את דבריהם לספר אחד.

אולם גם לפי התפיסה הזאת לא נפגעה על ידי כך האמונה בתורה מן השמים, כפי שהם מבינים אותה. שהרי אין נפקא מינה של כלום בין ייתורה מן השמיםיי שנכתבה בידי נביא אחד ובין ייתורה מן השמיםיי שנכתבה בידי נביאים אחדים.

בין כך ובין כך אל אחד שלח את הנביאים האלה, השרה עליהם את רוחו ופתח את פיהם לומר ״דברי אלוהים חיים״. משום כך יכולים האנשים האלה גם להשלות עצמם שהם מדברים ״כיהודים מאמינים״; שהרי הם אכן מאמינים בתורה מן השמים - על פי הפירוש שהם נותנים למושג זה.

תפיסת המבקרים אינה אמונת ישראל

כל הדברים האלה הם טובים ונכוחים, ויש להם רק חיסרון אחד: אמונה זו שהם מאמינים בה איננה אמונת ישראל, כפי שהיא מקובלת בידינו מידי חכמים, אלא אמונה חדשה שאנשים אלה בדו אותם מלבם. לאמתו של דבר הם משתמשים במושג ״תורה מן השמים״ שנמסר לנו מידי חכמים, אך מייחסים לו משמעות שלא עלתה על דעת חכמים מעולם.

נמצא, שהם ממירים את אמונת ישראל באמונה חדשה, ונוסף על כך הם גם טוענים שאותה אמונה חדשה היא היא אמונת ישראל. וזה הוא דבר שאין הדעת סובלת אותו. שהרי חכמים בוודאי לא נתכוונו לומר שהתורה היא מן השמים משום שנכתבה בידי נביא. שהרי לפי זה היו יכולים גם לומר שספר ישעיהו מן השמים. והואיל ודבר זה לא נאמר מעולם, הרי ברור שחכמים נתכוונו לומר שהתורה היא יצירה אלוהית, ומתן התורה מידי ה' למשה הוא מאורע שהוא למעלה מכל תפיסה אנושית - כמוהו כבריאת העולם. רק כך אפשר להבין שחכמים יכלו לומר שהתורה הייתה כתובה תחילה באש שחורה על גבי אש לבנה, והיא קדמה לעולם והיא התכנית שעל פיה נברא העולם. והואיל וזו היא האמונה בתורה מן השמים כפי שנמסרה לנו בידי חכמים, הרי כל הכופר באמונה זאת הוא בכלל האומר "אין תורה מן השמים."

והואיל והאמונה בתורה מן השמים היא בלי ספק מעיקרי דת ישראל, הרי מי שמחליף את האמונה הזאת באמונה אחרת מייסד לאמתו של דבר דת חדשה; ומותר לנו להטיל ספק אם יש לניסיון הזה סיכוי להצליח, שהרי רבים עשו כן ולא עלתה בידם. מכל מקום, היושר האינטלקטואלי היה מחייב שיודה בפה מלא שזו היא מגמתו. ובוודאי אין זה נכון ואין זה הגון שיציג עצמו "כיהודי מאמין."

1

מבקרי המקרא לא ניסו ליישב את הסתירות

וראוי להוסיף עוד דבר בשולי הדברים האלה. כאשר גילו מבקרי המקרא שהתורה נתלקטה ממקורות שונים, חדלו להתעניין בתורה בכללותה ונתנו דעתם רק למקורותיה. שהרי כל מקור כולל יצירה עצמאית, שערכה הספרותי איננו מוטל בספק; ולפיכך ראוי להבין את עולמו הרוחני של כל אחד ממחברי היצירות האלה ואת המסר שהוא ביקש להנחיל לדורו. כנגד זה לא הקדישו מחשבה רבה ליחס שבין היצירות; ובוודאי לא היה להם עניין ליישב את הסתירות שביניהן. שהרי אי אפשר כלל שלא תהיינה סתירות בין ספרים שנכתבו בידי מחברים אחדים, השונים זה מזה בדעותיהם ובאמונותיהם. ומי שתמה על הסתירות האלה או מנסה ליישב אותן הרי הוא בבחינת "גברא אגברא קא רמית". כתוצאה מכך כבר הפכה להם התורה לספר העשוי קרעים קרעים שאינם מתאחים לעולם. תפיסה זו באה לידי ביטוי קולע במהדורה הקרויה "תנ"ך קשת", שבה פסוקי כל המקורות צבועים בצבע מיוחד כדי להקל על הלומד את ההבחנה בין המקורות.

גישתו של פרנץ רוזנצוויג

ברם זכור לטוב אותו הוגה דעות גדול, פרנץ רוזנצווייג שמו, בעל ספר "כוכב הגאולה", שהתריע על הטעות של הגישה הזאת. הוא שעמד והעמיד על כך שהתורה אינה רק לקט יצירותיהם של מחברים שונים, אלא היא בראש וראשונה ספרו של העורך שליקט את כל היצירות האלה. והעורך הזה בוודאי הכיר את הסתירות שבין היצירות. אף על פי כן הוא ראה לנכון לכנס אותן ולצרף אותן ולהפוך אותן ליצירה אחת. ומכאן שהוא היה סבור שיצירות אלה יכולות להתקיים כאחת, ולאמתו של דבר אין הן סותרות זו את זו אלא משלימות זו את זו. ולפיכך אין זה נכון לקרוא את מקורות התורה כיצירות עצמאיות; אלא יש לקרוא את הספר המצרף את המקורות האלה ליצירה אחת. רק זה הוא ספר התורה שנמסר לנו מידי העורך. ועלינו לפרש אותו על פי דעת העורך ועל פי המשמעות שהוא נתכוון לה. והעורך שיצר את הספר הזה ראוי להיקרא "רבנו"; שהרי מידיו קיבלנו את ספר התורה, והוא המלמד תורה לישראל.

ורוזנצווייג הוסיף על כך דרך שנינות וצחות. ספרי הביקורת נוהגים לסמן את העורך באות R שהיא קיצור של Pedactor(=עורך). אולם אם מחליפים את האות הלטינית באות ר' העברית, היא תהיה קיצור של "רבנו". ואכן זהו השם הראוי לו. כי העורך המסומן באות R איננו אלא רבנו.

רוזנצווייג נעצר באמצע הדרך

זו היא תמצית משנתו של רוזנצווייג על היחס הראוי אל ביקורת המקרא, וראויים הדברים למי שאמרם. אף על פי כן נראה, שהוא לא הסיק את המסקנה המתבקשת מדבריו. מסתבר, שהוא פתח שער לדרך חדשה, אך נעצר באמצע הדרך. כי הספר שהוא קורא לו "ספר התורה" הוא ספר של חול גמור. הוא כולל דברי שירה ודברי הגות המצטרפים ליצירה ספרותית גדולה. ואין ספק, שראויה היא היצירה הזאת לעיון ולמחקר מעמיק. אולם בכך עדיין אין הספר הזה הופך לתורה. שהרי אין הוא נושא של הוראה, אלא הוא מושא של מחקר. ואנחנו מתייחסים אליו בביקורת ובהסתייגות, כדרך שאנו מתייחסים לשאר כל ספרי החול. אם נמצא שם בשורה גדולה נקבל אותה בכבוד ובהערצה; אך אם נמצא שם דברים שאינם מתקבלים על דעתנו, נדחה אותם בשתי ידיים. אולם לא זוהי התורה שישראל מוסרים את נפשם על תלמודה ואל שמירת מצוותיה. כי הלומד תורה ואומר "דין הניין לי ודין לא הניין לי" איננו לומד תורה. אלא חוקר ספר. ורק מי שמקבל את התורה כאמת מוחלטת יש לו תורה ולומד תורה. רק מי שהתורה "מורה" לא את הדרך ילך בה ואת המעשה אשר יעשה, ורצונו לשמור את כל "הוראותיה" - רק זה בא בשערי תורה ומקיים את מצוות תלמוד תורה. ותנאי זה לא נתקיים בספר הזה שהגיע אלינו מידי עורך התורה.

והואיל והספר הזה איננו תורה, גם עורכו איננו רבנו. שהרי כל עצמו איננו אלא אדם בעל שאר רוח המשמיע לנו חכמה והגות. אך אין לו כל סמכות לומר "קבלו דעתי"; אלא אנחנו שוקלים את דבריו בפלס חכמתנו ומכריעים מדעתנו אם לקבל או לדחות. והואיל והכול מסור להבנתנו, הרי לא העורך הזה הוא רבנו, אלא שתי כליותינו הן הן רבותינו, ובהן אנחנו נועצים אם לקרב או לרחק. אין כאן רב הדומה למלאך ה' המשמיע לנו דברי אלוהים חיים ותורה נבקש מפיהו; אלא יש כאן חכם הדומה לאחד האדם המציע לנו את דברי חכמתו; ורק בנו הדבר תלוי אם נקבל את דעתו או נחלוק עליו.

7

עמדתם של בעלי האמונה החדשה

ועל פי הדברים האלה יש להבין את ניסיונם של בעלי האמונה החדשה, שנוסדה זה עתה בין כותלי בית המדרש. הללו גילו, שרוזנצווייג אמנם פתח שער לדרך חדשה - אך הוא נעצר באמצע הדרך. כי הוא רק לקח את אוסף המקורות של מבקרי המקרא והפך אותם לספר הכולל יצירה אחידה. אך הספר הזה עדיין איננו תורה, ועורכו איננו רבנו. משום כך צעדו הם עוד צעד נוסף. הם מאמינים באמונה שלמה שהספר הזה הוא ייתורה מן השמיםיי, שהרי כל מחברי מקורותיו ועורכו של הספר הם נביאי ה'. כתוצאה מכך שוב אין הספר הזה ספר של חול, שהוא מושא למחקר מדעי ואנחנו מכריעים מדעתנו מה לקבל ומה לדחות. אלא זהו ספר ייתורהיי, המורה לישראל אורחות חיים, וכל דבריו אמת וצדק. ולפיכך גם אם נמצא בו דברים שאינם מתקבלים על דעתנו בנקל, לא נדחה אותם ולא נשליך אותם מלבנו, אלא נהפוך בהם ונהפוך בהם עד שנמצא את האמת הטמונה בהם. ואם לא נזכה לעמוד על אמתה של תורה, נתלה את הדבר בקוצר השגתנו, ונמתין באמונת אומן עד שייפתח הלב ונראה נפלאות בתורה. ורק אחרי שהספר הזה היה לנו לייתורהיי, הרי עורכו - וכן גם כל אחד ממחברי מקורותיו - ראוי להיקרא רבנו. שהרי רוח ה' דיבר בו ומילתו על לשונו. והוא דומה למלאך ה' המשמיע דברי אלוהים חיים ותורה נבקש מפיהו. אכן רק אחרי שרוח ה' שרתה על לשונו. והוא דומה למלאך ה' המשמיע דברי אלוהים חיים ותורה נבקש מפיהו. אכן רק אחרי שרוח ה' שרתה על רבנו, הוא זכה להיות רבן של כל ישראל המלמד תורה לישראל.

אי אפשר שלא להעריך את המהפכה שעשו בעלי האמונה הזאת. אולם נראה שגם הם רק פתחו שער לדרך חדשה, אך נעצרו באמצע הדרך. כי הם הפכו ספר של חול לספר של קודש רק בכוח אמונתם שהתורה היא מן השמים ונכתבה בידי נביאי הי. אך אמונה זו אין לה על מה שתסמוך. אין היא כהררין התלויים בשערה, אלא היא כמגדל הפורח באוויר שאין לו כל

עמידה.

שכן כל הקורא את התורה בלא משפט קדום ימצא בה רק את היצירה של חול שנתגלה ונחקרה בידי מבקרי המקרא;

אך לא ימצא שם כל ראיה או סיוע לכך שהיא נכתבה בידי נביאים ברוח ה׳. וגם אי אפשר לטעון שמסורת היא בעם ישראל שנביאים כתבו את התורה; שהרי דבר זה לא נאמר מעולם על ידי איש מגדולי ישראל וחכמיו. ורק אנשים מקרוב באו בדו מלבם את האמונה הזאת, שאין לה שחר ואין לה יסוד, וכל עצמה ״דברי נביאות.״

במסורת ישראל התורה מן השמים בדבר ה׳

אמנם כן, מסורת היא בידי עם ישראל שהתורה היא מן השמים. וכנסת ישראל מעידה דור אחר דור מפי אב לבנו ומפי רב לתלמידיו, שהתורה נכתבה במכתב אלוהים באש שחורה על גבי אש לבנה; ומשה רבנו היה הסרסור הנאמן שהוריד אותה מן העליונים לתחתונים. וראויה היא העדות הזאת לאמון, שהרי היא מוחזקת בידי כל דורות ישראל בלא ערעור ובלא מחלוקת. אולם עלינו לקבל את העדות הזאת כמות שנאמרה - בלי לסלף אותה ובלי לשנות אותה. ולפי העדות הזאת התורה איננה דברי נביא, אלא דברי ה' כמות שיצאו מפיו. אין היא פרי עטו של עורך, רדקטור, ואף לא דברי רבנו ברוח ה', אלא היא ריש מלין של ריבון כל העולמים, שהקדים אותה לכל המאמרות שברא בהם תבל ומלואה.

אולם אמונה זו היא למעלה מכוחם של בעלי האמונה החדשה. הם צעדו צעד אחד בכיוון האמונה - אך נעצרו באמצע הדרך, כביכול הם טוענים "פלגינן דיבורא" ומקבלים מכנסת ישראל רק את חצי העדות, וכך לאמתו של דבר הם מסלפים את העדות - בטעות ואולי גם מדעת - ובסופו של דבר אין בידם כלום. הם יצאו מכלל הכפירה של ביקורת המקרא ואל אמונת ישראל לא הגיעו. ובמקום האמונה של כנסת ישראל הם מחזיקים בידם אמונה חדשה, שכולה מקסם שווא ופרי דמיון - בלא שורש ובלא ענף: לא בעולם החול של השכל האנושי ולא בעולם הקודש של אמונת ישראל.

האמונה החדשה נמצאת בין שני עולמות

הדעת הייתה נותנת אפוא שיכריעו בין שני העולמות: יתקדמו אל אמונת ישראל - או ייסוגו אל כפירת הביקורת. אך אי אפשר שייעצרו באמצע הדרך במקום שאי אפשר לעמוד בו כלל. אולם לאמתו של דבר הברירה בין שתי הדרכים האלה שוב איננה בידם. ודבר זה תלוי בכך שאנשים אלה אמנם יצרו אמונה חדשה, השונה גם מאמונת ישראל וגם מכפירת הביקורת. אך חידושם נוגע רק לעצם האמונה; כנגד זה התורה שהם מחזיקים בה היא תורת ישראל לכל דבר - וכמוה היא שונה בעצם מהותה מתורתם של מבקרי המקרא. כי הספר הנחקר על ידי מבקרי המקרא איננה תורה כלל. שהרי אין לומדים אותו מתוך אמונה באמת של תוכנו, אלא חוקרים אותו מתוך ביקורת. כנגד זה מי שמאמין בתורה מן השמים תמיד לומד את תורת ה' - בין שהוא מאמין שהיא מאמר הנביא, ובין שהוא מאמין שהיא מאמר פי ה'. בין כך ובין כך הוא לומד את תורת ה', ולעולם לא יאמר "דין הניין לי ודין לא הניין לי". ואין נפקא מינה של כלום - לעניין אמתה של תורה - בין הלומד את תורת הנביאים ובין הלומד את התורה שמשה קיבל מסיני. ופוק של כלום - לעניין אמתה של תורה - בין הלומד את תורת הנביאים ובין הלומד את דברי התורה שנכתבה בידי ה' - אך וחזי מאי דעמא דבר. שהרי מעולם לא שמענו ולא ראינו שאדם יקבל באמונה את דברי התורה שנכתבה בידי ה' - אך ירשה לעצמו לחלוק על דברי הנביאים. אלא אמונה אחת תפעם את לבו בשעה שהוא הוגה במקרא - מתחילת התורה ועד סוף הנביאים והכתובים.

משום כך אנחנו רואים שאנשים אלה הם אוהבי תורה, והתורה יקרה להם וחביבה בעיניהם, והם הוגים בה יומם ולילה. ולא פעם אנחנו שומעים מהם חידושי תורה המאירים עיניים ומשיבים את הנפש. והם זוכים ומעריבים את התורה על תלמידיהם במידה המעוררת התפעלות. כי התורה שלהם היא תורת אמת - אף על פי שהיא מבוססת על אמונה שאין לה שחר.

בלי כפירה ובלי אמונה

וכאן הגענו בסופו של דבר אל הטרגדיה של השיטה הזאת. שהרי היא מוליכה את מאמיניה אל מבוי סתום שאין ממנו מוצא. אין הם יכולים לחזור אל הכפירה של ביקורת המקרא ; שהרי דבר זה היה מאלץ אותם לעזוב גם את

התורה - ולכך אין הם מסוגלים. יחד עם זה אין הם מסוגלים להתרומם לאמונה של כנסת ישראל. וכך הם עומדים בין המצרים בלי כפירה ובלי אמונה, ואין להם שיור רק התורה הזאת. והרי הם נאחזים בקש של אמונתם המחודשת כדי לקיים את התורה שנשתמרה בידם. ובעומק לבם הם יודעים - או צריכים היו לדעת - שהיא לא תצלח.

אולם אין אדם יכול לעמוד לאורך ימים על אם הדרך שאיננה מוליכה לשום מקום. וכבר אמרו חכמים, שאם ישראל שומרים את תורת ה׳, סופם שיגיעו אל ה׳ שנתן את התורה. לא בבת אחת יתקיים דבר זה. תחילה יהיה עליהם להודות שאמונתם שונה מאמונת ישראל. וזהו דבר הניתן להיעשות בקלות; שהרי השכל מעיד עליו, ואין הוא ניתן להכחשה. אחר כך יעמידו את שתי האמונות זו בצד זו ויודו ששתיהן אפשריות. וגם זהו דבר שאין בו כל קושי; שהרי השכל האנושי איננו יכול להכריע בין שתי אמונות ששתיהן למעלה מן השכל. ואחר כך כבר הדרך פתוחה אל האמונה בתורה מן השמים, שכנסת ישראל מעידה עליה ורק היא יכולה להתקיים. שהרי קושטא קאי, שיקרא לא קאי.

הביקורת על שיטת הרב ברויאר

1א) יואל דדון: ״הפתרון של הרב ברויאר אינו מחייב את הדת בוויתורים גדולים, אלא בהודאה הלא נוחה, שהגויים הם מורינו בלימוד פשוטו של מקרא״ (״נאמני תורה ועבודה״ דעות-עמודים, 12 2002, עמ׳ 33 – 36).
ב) הרב טאו: ״איננו צריכים ללמוד מפי גויים כיצד ללמוד תורה. [...] עם ישראל בקי מאד בתורה. [...] זה יותר משלשת אלפים שנה שאנו עוסקים בתורה״ (צדיק באמונתו יחיה, עמ׳ רפח).

2) [מתוך הספר: **אלחנן שילה**, יהדות קיומית, הוצאת שוקן 2017, עמ*י* 64-49].

פרק ג

התגלות אלוהית בטקסט אנושי 45

אמר ר' חנינא: חותמו של הקב"ה אמת (בבלי, שבת נה ע"א). ההתעלמות מן האמת, כפי שהיא מתגלה מתוך הנסיון המדעי, סופה שיגרום לזיהוי הדת באמונה טפלה. צורך קיום ישראל דורש אפוא התחדשות דת ישראל מתוך כנות שכלית קפדנית (מרדכי קפלן, "ערכי היהדות והתחדשותם", עמי 329)

למרות שהציונות הדתית חרטה על דגלה שילוב של אמונה ומדע והיא אוהבת לנפנף בדגל זה, מערכת החינוך שלה פועלת תוך כדי העלמת מידע. החינוך הדתי לא חושף את תלמידיו לשאלותיה של ביקורת המקרא, וכך יוצר לעצמו גן עדן של שוטים שאיננו שונה בהרבה ממערכת החינוך החרדית.

בעוד שבתחום ההגות נמצאו בתוך העולם הדתי-אורתודוקסי גדולי ישראל שהתמודדו עם האתגר שהציבה הפילוסופיה המודרנית ויצרו סינתזות חדשות ומקוריות, בתחום חקר המקרא לא נעשה שום ניסיון רציני לעשות כן עד הופעתו של הרב מרדכי ברויאר. הרב ברויאר הכיר לפני ולפנים את ביקורת המקרא, ובעקבות מפגשה עם עולמו הדתי יצר את "שיטת הבחינות". לפי שיטתו, הסתירות בתורה שחשפו מבקרי המקרא נובעות מכך שאלוהים התגלה בבחינות שונות – במידות שונות. העולם הוא מורכב וישנן נקודות מבט שונות, ורק תיאור שיש בו סתירה יכול לתת את התמונה המלאה.

הרב ברויאר מביא דוגמה לשיטתו מסיפור הבריאה: ״בפרק א׳ תפקיד האישה הוא להביא ילדים לעולם. בטבע יש סדר ובשביל לפרות ולרבות צריך גבר ואישה. בלעדי זה לא תהיה המשכיות לאנושות. [...] למה צריך אהבה! כל בעלי החיים

_

^{.2009} גלגולו הראשוני של פרק זה פורסם ביימקור ראשוןיי, כייז סיון תשסייט, 19 ביוני 45

מזדווגים רק בגלל יצר המין, בלי שום אהבה. למה לא עשה כך גם אצל בני אדם? עניין זה מתואר בפרק ב׳. האדם בפרק זה הוא בודד וה׳ מחפש עבורו בת זוג. [...] בפרק זה העולם נברא בשביל אהבת איש ואישה, ולא בשביל הולדת ילדים. [...] רק אחרי שרואים כל סיפור בנפרד אפשר לאחד אותם יחד בתודעת האדם׳׳ (״שיטת הבחינות׳׳, עמ׳ 357).

הרב ברויאר העמיד תלמידים הרבה וחלקם מלמדים את שיטתו במכללת הרצוג להכשרת מורים בגוש עציון. ההתקפות על מכללת הרצוג שבאו מחוגי ישיבת ״הר המור״, אינן רציניות. בחוגים אלה מתעסקים באידיאולוגיות שמלהיבות את הדמיון אבל נמנעים מלעסוק בבעיות הפרטניות שמציבה ביקורת המקרא לגישה המסורתית, ועל כן לא ניתן לראות בגישה זו אלטרנטיבה של ממש.46

למרות דברי השבח על היענותו של הרב ברויאר לאתגר של ביקורת המקרא, יש לומר בכנות כי אין בה מענה אמתי. ברצוני להציג כמה דוגמאות שממחישות כי כשיורדים מהספֵרה התיאורטית אל מבחן המציאות והפרטים, מתגלה יישיטת הבחינותיי כחלקית ובעלת אופי אפולוגטי. בשלב הראשון אציג את הכשלים שיש לדעתי בשיטתו; בשלב השני אדון בתפיסתו של אברהם יהושע השל, ממנהיגיה של התנועה הקונסרבטיבית בארהייב בשליש השני של המאה העשרים; ולבסוף אציג את שיטתי, שאני מכנה יימונותיאיזם-מוסרי מן השמים", שיטה המשלבת בין ביקורת המקרא לאמונה ברובד התגלותי שטמון בתורה.

אני מעריך שרבים יסתייגו מדבריי, אולם גם מי ששולל את דרכי, צריך לתת דין וחשבון ולהציע אלטרנטיבה אחרת לבעיות שיועלו, אם הוא כן עם עצמו.

אופייה האפולוגטי של ישיטת הבחינותי47

החובה המוטלת על החוקר להאזין למסורת שבעל-פה ולרחוש לה כבוד, אינה פוטרתו מחובתו להעמידה במבחן הביקורת (מנדל פייקאזי, חסידות ברסלב, עמי 179).

הרב ברויאר היה נוהג לחלק ולומר בשנינותו, שישנם דברים יפים וישנם דברים אמתיים. תפיסתו התיאולוגית של הרב ברויאר נכנסת, לעניות דעתי, לקטגוריה של הדברים היפים, ואינה עומדת במבחן של הדברים האמתיים. התורה מוצגת אצלו כ״דבר כשלעצמו״ הקאנטיאני (״על ביקורת המקרא״, עמ׳ 98) שמעבר לגבולות המדע. הוא מציג את שיטתו כעמדה תיאולוגית שאינה באה לסתור את ממצאיה של ביקורת המקרא אלא רק את הנחותיה: ״כל ההוכחות של מבקרי המקרא הן נכונות, אולם הן נכונות על פי ההנחה היסודית שלהם״ (שם, עמ׳ 97); זאת אומרת, הסתירות שמצאו חוקרי המקרא הן נכונות, אולם ההנחה שלהם שהסתירות נובעות מריבוי מחברים – שגויה.

ברצוני להראות שלמעשה הרב ברויאר מקבל את ממצאיה של ביקורת המקרא רק כשהם עולים בקנה אחד עם שיטתו, ומתעלם מהם במקומות שהם אינם מתיישבים עם שיטתו. האמת נמצאת בפרטים וכדי להבין למה לא ניתן לקבל את גישתו, צריך להביא כמה דוגמאות שמהן ניתן ללמוד על הבעייתיות של שיטתו באופן כללי.

⁴⁶ הרב אלחנן סמט מבקר את שיטת הרב ברויאר וטוען בנוגע לסיפור המבול: "ביקורת המקרא התפארה בכך שהיא פירקה אותו לגורמים. [...] לפני כמה שנים החלטתי שהנה הגיע הזמן לגשת לנושא ולטפל בו לפי השיטה [הספרותית] שלי. [...] מה שגיליתי זה סיפור שבנוי בשיטה ספרותית מהודקת שלא ראיתי כמותה בכל התנ"ך! הסיפור הכי אחיד לפי שיטת הניתוח הספרותי" ("מקור ראשון", י"ד ניסן תשע"ה, 3 במאי 2015).

קראתי את מה שהוא כתב על סיפור המבול, ולמרות ההצהרות הבומבסטיות, את הסתירות המהותיות הוא לא פותר. ברור שלא ניתן ליצור שני סיפורים מלאים, אחד עם שם אלוהים ואחד עם שם הויה (בשם הויה קופצים ישר לציווי של כניסה לתיבה, ואין בקשה לבנות תיבה). ולמרות זאת, לא ניתן לאחד מבול שנאמר עליו שיהיה (לא רק השלב הראשון שלו, אלא כולו) ארבעים יום ולילה (ז, ד), ונאמר עליו "ויהי מקץ ארבעים יום" (ח, ו) – עם מבול שגבר על הארץ מאה וחמישים יום (ז, כד), ולא ניתן לאחד את הסיפור שבו נראו ראשי ההרים (ח, ה) עם הסיפור על יונה שלא מוצאת מנוח כי "מים על פני כל הארץ" (ח, ט).

⁴⁷ נוסח מוקדם של הטיעונים המובאים כאן נגד שיטת הרב ברויאר נכתבו כתגובה למאמרו יועל ביקורת המקראיי (יימגדיםיי, גיליון ל, טבת תשנייט) מאמר התגובה נדחה על ידי המערכת.

הנחת המחקר של מבקרי המקרא היא שספרי התנ״ך מספר בראשית ועד שמואל מתעדים אירועים היסטוריים שקרו מאות שנים לפני שהועלו על הכתב. דבר זה ניתן ללמוד, למשל, מדברי העורך של ספר שופטים, הכותב שצאצאי הנער הלוי שהיה אצל מיכה היו ״כוהנים לשבט הדני עד יום **גלות הארץ**״ (שופטים יח, ל). דהיינו, גלות עשרת השבטים. לפי ביקורת המקרא, כך הדבר לא רק בנוגע לעריכתם הסופית של ספר שופטים אלא גם ביחס לתורה, בעוד שלפי הרב ברויאר יש לחלק באופו מהותי בין תורה לנביאים.

להלן חמישה סוגים שונים של קשיים המתעוררים על פי שיטת הרב ברויאר:

1) פסוקים ומילים בתורה שזמן כתיבתם נראה מאוחר לזמנו של משה. לדוגמה, השם דן ניתן לצפון הארץ רק לאחר ששבט דן כבש את הצפון בימי השופטים, "ואולם לַיִשׁ שם העיר לראשונה". 48 והנה כתוב בתורה: "וירדף עד דן [...] עד חובה אשר משמאל לדמשק" (בראשית יד, יד-טו); וכן: "ויראהו ה' את כל הארץ את הגלעד עד דן" (דברים לד, א). שפינוזה כבר העלה טיעון זה: "מקומות מסוימים נקראים לא בשמות שהיו נהוגים בימי משה, כי אם בשמות אחרים שנקבעו להם זמן רב לאחר כך. כגון שאברהם רדף אחרי האויבים עד דן, והשם הזה לא ניתן לעיר הזאת אלא זמן רב אחרי מות יהושע" (ברוך שפינוזה, "מאמר תיאולוגי-מדיני", עמי 75-100).

כששאל הרב ברויאר את הרב יהודה עמיטל על כך, הוא ענה לו: ייוכי הקבייה איננו מסוגל להכיר את מקומה של דן גם בזמן שעדיין לא נוסדה?יי והוא התרשם מכך עמוקות: ייתשובה זאת הדהימה אותי ועשתה מהפכה של ממש בכל תפיסת עולמייי (יישיטת הבחינותיי, עמי 341). אולם עדיין אין זה הגיוני שאלוהים יכתוב בתורה שמות של מקומות שאינם מובנים לדור שמקבל אותה. יילא יתכן שבמשך מאות שנים היה בתורה פסוק שלא ניתן להבינו כלל.יי⁴⁹

ניתן כמובן לומר על סמך שיטת ראבייע בייסוד השתים עשרהיי – שנים-עשר פסוקים שנכתבו מאוחר ונזכרים בביאורו על דברים א, א, שזו רק תוספת מאוחרת, אבל הפרק עצמו נכתב בימי משה (הרב ברויאר עצמו לא שלל זאת). אולם עצם העובדה שסופרים מאוחרים לזמנו של משה הרשו לעצמם להוסיף פסוקים על אלה שכתובים בתורה, יש בה כדי ללמד אותנו שכל ההלכות האוסרות על שינוי של אות בתורה, לא היו קיימות בתקופת המקרא. קביעה זו מכשירה את הקרקע לתפיסה שלא מדובר רק על פסוקים בודדים שנוספו מאוחר, אלא על הספר בכללותו.

2) בפרקים אי ובי של בראשית שיטת הבחינות הולכת מצוין ; לעומת זאת, היא הופכת להיות חסרת משמעות כשמגיעים לסתירות בנושאים טכניים, כמו סתירות ברשימות כרונולוגיות המציינות את שמות נשות עֲשָׂו. להלן טבלה הממחישה את הבלבול הקיים בנוגע לשמות נשותיו ואבותיהן.50

בראשית לו, א-ה	בראשית כו, לד; ופרק כח, ט
עדה בת אילון החיתי	יהודית בת בארי החיתי
אהליבמה בת ענה בת צבעון החיווי	בשמת בת אילון החיתי
בשמת בת ישמעאל אחות נביות	מחלת בת ישמעאל בן אברהם אחות נביות

[%] חזי כהן, "דברה תורה לבני אדם" ("בעיני אלהים ואדם", עמי 337). הרב אמנון בזק ("עד היום הזה", עמי 77-77) טוען שכבר מימות השבטים ידעו שנחלת דן היא בצפון. אולם מדובר בתירוץ אפולוגטי מכיוון ששבט דן מתואר כמי שעושה מסע חיפושים, ולא ברור לו להיכן יגיע: "בימים הָהַם שַׁבֶּט הַדָּנִי מְבַקֶּשׁ לוֹ נַחֲלָה לָשֶׁבֶת. [...] וַיִּשְׁלְחוּ בְנֵי דָן מִמִּשְׁפַּחְתָם חֲמִשָּׁה אֲנָשִׁים [...] לְרַגֵּל אֶת הָאָרֶץ וּלְחָקְרָהּ" להיכן יגיע: "בימים הָהַם שַׁבֶּט הַדָּנִי מְבַקֶּשׁ לוֹ נַחֲלָה לָשֶׁבֶת. [...] וַיִּשְׁלְחוּ בְנֵי דָן מִמִּשְׁפַּחְתָם חָמִשְׁה אֲנָשִׁים [...] לְרַגֵּל אֶת הַגּרֹן היה ידוע, ואזור זה היה מיועד להם מקדמת דנא, הדברים היו נזכרים גם בחלוקת הנחלות: "לְמַשֵּׁה בְּנֵי דָן לְמִשְׁפְּחֹתָם יָצָא הַגּוֹרֶל הַשְּׁבִיעִי, וַיְהִי גְּבוּל נַחֲלֶתָם צְּרְעָה וְאֶשְׁתָּאוֹל וְעִיר שְׁמֶשׁי" (יהושע יט, מ). גם התיאור של מסירת נחלות על פי גורל מלמד שרק בשלב זה נודע לכל שבט מה נחלתו.

⁸º דן קיבל נחלה בשפלה (יהושע יט, מ-מח), נלחץ על ידי האמורי (שופטים א, לד) ועבר לצפון בזמן השופטים: ״ובימים ההם שבט הדני מבקש לו נחלה לשבת [...] ויבואו על לַיִשׁ [...] ואת העיר שרפו באש. [...] ויקראו שם העיר דן בשם דן אביהם, [...] ואולם ליש שם העיר לראשונה״ (שופטים יח).

⁵⁰ מטבלה זאת ניכר יפה כיצד השם ״בשמת בת אילון החיתי״ מתפרק במסורת של בראשית פרק לו. השם הפרטי ״בשמת״ נקשר אל ״ישמעאל״ (״בשמת בת ישמעאל״), ואילו שם האב ״אילון החיתי״ נקשר לשם ״עדה״ (״עדה בת אילון״). ביקורת זאת העלה לראשונה, עוד בשנות השישים, חוקר הפיוט והתפילה הרב יוסף היינימן. דבריו מובאים בספר ״שיטת הבחינות״, עמ׳ 206.

במקרה זה השיטה כבר לא עובדת. אילו ייבחינותיי יש למצוא בעניינים טכניים כאלה? הרב ברויאר ביקר את הרב יוסף דוב סולובייצייק על שהפסיק את שיטת הבחינות לאחר פרק בי של ספר בראשית (ייאדם אייי לעומת ייאדם בייי). 51 אולם הרב סולובייצייק ידע מתי להפסיק ולא המשיך מתודה זו באופן מאולץ, כתורה חובקת כול. 52

3) הרב ברויאר כלל לא מתייחס לדיסציפלינה ולראיות העולות מחקר הארכיאולוגיה. לפי הארכיאולוגים, גודלן של הערים בזמן ההתנחלות הישראלית אינו יכול להכיל שני מיליון תושבים, כפי שנמסר בתורה ("תולדות עם ישראל בימי קדם", עמ' 66). כמו כן, המספרים שמוזכרים במפקדים שבתורה יוצרים מצב אבסורדי כשהם נפגשים עם הכרונולוגיה התנ"כית. התורה מספרת שמכיר בן מנשה גם נפגש עם סבו יוסף במצרים (בראשית נ, כג), גם ירש את הגלעד (במדבר לב, לט-מ; יהושע יז א), וגם ראה במדבר יותר ממאה אלף צאצאים של אביו מנשה (במדבר כו, לב), דבר שנראה בלתי אפשרי בחייו של אדם. 53

4) הזוי לחשוב שמשה ובני דורו יקראו בתורה על עצמם סיפורים שלא היו ולא נבראו, אך יש להם קיום לפי "בחינה מסוימת". אין זה הגיוני שבני ישראל יקראו במקום אחד שאהרן נקבר בהר ההר ובמקום אחר שהוא נקבר במוסרה. וכך גם בנוגע לסדר מסע בני ישראל במדבר: במקום אחד המסלול הוא ממוסרות לבני יעקן ובמקום אחר המסלול הוא מבני יעקן למוסרה. בספר במדבר הסדר הוא: א) מֹסֵרוֹת, ב) בני יעקן, ג) חור הגְּדְגָּד, ד) יטבתה (עברונה, עציון גבר, קדש), ה) הר ההר – שם מת אהרן (לג, לא-לח). ואילו בספר דברים המסלול הוא: א) בארות בני יעקן, ב) "מוֹסַרָה, שם מת אהרן ויקבר שם", ג) גְדֹגֹדה, ד) יטבתה (י, ו-ז). בואו נדמיין לרגע את אלעזר ואיתמר שקוראים במקום אחד בתורה שאביהם היה חי בזמן שחנו בגדגדה/חור הגדגד וביטבתה, ובמקום אחר הם קוראים שאביהם היה כבר מת כשחנו שם. אין זה הגיוני שהם יקראו בתורה עובדות שגויות שלא היו ולא נבראו.

5) חוסר מענה להבדלים בין נוסח המסורה לנוסח תרגום השבעים. נוסח השבעים הוא נוסח מדויק, אולם בהרבה מקומות הוא שונה מנוסח המסורה. למשל, לפי נוסח המסורה כתוב: ״בְּהַנְחֵל עֶלְיוֹן גּוֹיִם בְּהַפְּרִידוֹ בְּנֵי אָדָם יַצֵּב גְּבֻלֹת עַמִּים לְמִסְפַּר הוא שונה מנוסח המסורה. למשל, לפי נוסח המסורה כתוב: ״בְּהַנְחֶל עֶלְיוֹן גּוֹיִם בנוסח השבעים כתוב: ״למספר בני אל.״ התפיסה בְּנֵי יִשְׂרָאֵל. כִּי חֵלֶק ה׳ עַמּוֹ יַעֲקֹב חֶבֶל נַחֲלָתוֹ.״ גם בנוסח קומראן וגם בנוסח השבעים כתוב: ״למספר בני אל.״ התפיסה שאל עליון הנחיל לכל עם אל מיוחד (שם הויה לעם ישראל) וטריטוריה מסוימת אינה מסתדרת עם האמונה המונתאיסטית המקראית, ולכן תוקן הנוסח בגרסת המסורה.

ספר ירמיהו בנוסח השבעים הוא קטן בשישית מנוסח המסורה וסדר פרקיו שונה. במגילות קומראן נמצאו טפסים הדומים לנוסח המסורה וטפסים הדומים לנוסח השבעים. כשם שההבדלים שבספר ירמיהו מלמדים על הדינאמיות של התהוות הספר, כך הדבר גם בנוגע להבדלים שבתורה.

בספר שמות בפרשת תצווה מובא מזבח הקטורת אחרי תיאור בניית המשכן וכליו. בסיום הפרשה נאמר: ״ןְשְׁכַנְתִּי בְּתוֹדְ בְּתוֹדְ בְּתִיתְ בְּקַבְ מְשְׁרָאֵל וְהָיִיתִי לָהֶם לֵאלהִים. [...] אֲנִי ה׳ אלהֵיהם [...] ועֲשִׂיתָ מִזְבַּחַ מִקְטֵר קְטֹרֶת״ (כט, מה ועד ל, א). אחרי ציווי בניית כלי המשכן, מובאים פסוקי החתימה, ואחר כך נוסף הציווי על עשיית מזבח הקטורת. שואלים פרשנים מסורתיים וביקורתיים, למה רק אחרי פסוקי החתימה מובא הציווי על עשיית מזבח הקטורת? בנושאים אחרים, כגון מאכלות אסורות או עריות, ישנה פתיחה, מובאים הפרטים, ולבסוף ישנם פסוקי חתימה, ואילו כאן, אחרי החתימה, מובא פרט נוסף. לא ברור למה הוא לא ממוקם לפני פסוקי החתימה. על פי העמדה הביקורתית, מדובר בתוספת מאוחרת ולכן הדברים אינם מסודרים במקומם הראוי. העורך מצא תעודה נוספת ושיבץ אותה בסוף תיאור עשיית המשכן, וזאת הסיבה לחוסר הסדר. לעומת זאת, העמדה המסורתית תחפש טעמים שיבארו למה מזבח הקטורת הוא ייחודי ושונה משאר כלי

 52 בשיעורים ששמעתי מהרב ברויאר הוא לעתים היה משנה את הבחינות במהלך השיעור ולא היה החלטתי אילו בחינות יש לעשות. לעתים הוא היה לוקח שינויים טכניים ומנסה למצוא בהם איזו אידיאה רוחנית (לפי התרשמותי, באופן מלאכותי).

^{.18-13} מתוך דברים ששמעתי מהרב ברויאר. ראו "איש האמונה"י, עמי 51

⁵³ להלן הפסוקים הרלבנטיים לעניין זה: א) ״בני מכיר בן מנשה יולדו על ברכי יוסף״ (בראשית נ כג). ב) ״מוֹשַׁב בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר יָשְׁבוּ בְּמִצְרָיִם שְׁלֹשִׁים שָׁנָה וְאַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה״ (שמות יב, מ). ג) ״מוֹשַׁב בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר יִשְׁבוּ בְּמִצְרָיִם שְׁלֹשִׁים שָׁנָה וְאַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה את הגלעד למכיר ״וילכו בני מכיר בן מנשה גלעדה וילכדה, ויורש את האמורי אשר בה. ויתן משה את הגלעד למכיר בן מנשה״ (במדבר לב, לט- מ). ד) ״מכיר בכור מנשה [...] היה איש מלחמה ויהי לו הגלעד והבשן״ (יהושע יז, א). ה) ״מְבֶּן עֶשְׂרִים שָׁנָה וָמַעְלָה [...] כָּל יצֵא צָבָא בְּיִשְׂרָאֵל. [...] משפחות מנשה [...] שנים וחמישים אלף״ (במדבר כו, פסוקים ב, לב).

המשכן, ותתלה בטעמים אלה את הסיבה שהוא איננו מובא יחד עם כולם (בדרך זו הלך עדו פכטר, "שגרירות המזבח בקודש", "מקור ראשון", 11 בפברואר 2011). לכאורה יש כאן תזה מול תזה. אולם מה יעשו הפרשנות המסורתית ושיטתו של הרב ברויאר עם העובדה שבנוסח השבעים, בפרשת ויקהל, כשמתואר בה כיצד נבנה המשכן בפועל, כל הפסוקים המתארים את עשיית מזבח הקטורת נעדרים מתרגום השבעים: "וַיַּצַשׁ אֶת מִּזְבַּח הַקְּטֶרֶת עֲצֵי שִׁשִּים אַפָּה אֶרְכּוֹ וְאַפֶּח הַקְטוֹרת נעדרים מתרגום השבעים: "וַיַּצַשׁ אֶת מִּזְבַּח הַקְטוֹרת נַעַּרִים מתרגום השבעים: "וַיַּצַשׁ אֶת מִּיְבַּח וְשָׁת שַּרְנֹתְיוֹ וַיַּעַשׁ לוֹ זֵר זְהָב בְּחִבּוֹ וְשַׁמֶּת לְמָרוֹ מִפֶּנוּ הָיוּ קַרְנֹתְיוֹ וַיְצַשׁ אֹתוֹ זָהָב טָהוֹר אֶת גַּגּוֹ וְאֶת קֵירֹתְיוֹ סְבִיב וְאֶת קַרְנֹתְיוֹ וַיַּעַשׁ לוֹ זֵר זְהָב שְבִּדִּים לְשֵאת אֹתוֹ בָּהֶם. וַיַּעֲשׁ אֶת הַבַּדִּים לְשֵאת אֹתוֹ בָּהֶם. וַיַּעֲשׁ אֶת הַבַּדִּים עְצֵישׁ שִׁמְת וְזָבוּ הְשָׁמִי (שמות לז, כה-כח. הטענה מובאת אצל א׳ רופא, "מבוא למקרא", עמי 117). נתון זה הוא ראיה לפרשנות הביקורתית, הסוברת שתיאור עשיית המשכן לא נכתב כולו בבת-אחת, ורק בשלב האחרון בתהליך התהוות הספר הוכנס תיאור עשיית מזבח הקטורת. השלב האחרון לא מופיע בנוסח השבעים ונוסח זה משקף שלב קדום יותר בהתהוות הספר. הטקסט של תיאור בניין המשכן התהווה בשלושה שלבים.

א) מגילות/תעודות שבהן ישנו ציווי על בניית כלי המשכן, ללא אזכור מזבח הקטורת, וכן תיאור של העשייה עצמה.

ב) מגילה/תעודה נוספת של הציווי על בניית מזבח הקטורת, שנאספה כנספח.

ג) תוספת של תיאור עשיית מזבח הקטורת, שנכתבה כדי ליצור התאמה שלמה בין חלק הציווי (בפרשת תצווה) לחלק המתאר את העשייה עצמה (בפרשת ויקהל). נוסח השבעים משקף את סוף השלב השני, ואילו נוסח המסורה משקף את השלב השלישי.

לפי שיטתו של הרב ברויאר, נוסח המסורה ניתן בשלמותו למשה בהר סיני, ואם כך, איזו סיבה הייתה למתרגמים להשמיט את עשיית מזבח הקטורת?

6) סתירות בתורה מתאימות לשיטתו של הרב ברויאר ועל כן הוא מקבל אותן. הוא נמנע (אם כי לא באופן מודע) מללמד נביאים ולעסוק בסתירות בין תורה לנביאים מכיוון שמתודה זו כבר לא פועלת שם: 54 רק התורה שאלוהים הכתיב למשה יכולה הייתה להיכתב כטקסט שנראה לבני אדם כאילו נכתב על ידי כמה מחברים. אילו הוא היה מתעסק בסתירות של סיפורי הנביאים היה נוצר חוסר קוהרנטיות בשיטתו. הסתירות שיש בסיפורי דוד מלמדות אותנו שאת הסיפורים האלה כתבו מחברים רבים, ואילו הסתירות שאנו מוצאים אצל גיבורי התורה, הוכתבו למשה מפי ה׳. זאת הסיבה לכך שכשהוא דן בסיפור מכות מצרים, הוא לא משווה בין מכת חושך בספר תהילים, שהיא מכת אזהרה ראשונה מתוך שמונה מכות, 55 לעשר המכות שבתורה. כאן השיטה כבר לא עובדת! הרי כיצד ניתן לומר שאחד ממשוררי ספר תהילים יסתור את דברי התורה! אילו גרסת ספר תהילים הייתה כתובה בתורה עצמה, אין לי ספק שהוא היה עושה מכך "מטעמים" ובחינות שונות. להלן עוד שתי דוגמאות מסוג זה.

א) ממתי לוז הפכה לבית אל! לפי בראשית, זה היה בזמנו של יעקב : ייוַיִּקְרָא אֶת שֵׁם הַפְּּקוֹם הַהוּא בֵּית אֵל וְאוּלָם לוּז שֵׁם הָפָּקוֹם הַהוּא בֵּית אל! לפי ספר שופטים, לוז הפכה לבית אל לאחר שכבשוה בני יוסף : ייוַיַּצְלוּ בֵית יוֹסֵף [...] וַיָּתִירוּ הָעִיר לָרְאשׁנָהיי (כח, יט); ואילו לפי ספר שופטים, לוז הפכה לבית אל לאחר שכבשוה בני יוסף : ייוַיַּצְלוּ בֵית יוֹסֵף בֵּית אֵל וְשֵׁם הָעִיר לְפָנִים לוּז. וַיִּרְאוּ הַשִּׁמְרִים אִישׁ יוֹצֵא מִן הָעִיר. [...] וַיֵּלֶךְ הָאִישׁ אֶרֶץ הַחִּתִּים וַיִּבֶן עִיר וַיִּקְרָא שְׁמָהּ עַד הַיּוֹם הַיֶּה (שופטים א, כב-כו).

⁵⁵ "שְּׂמוּ בָם דִּבְרֵי אֹתוֹתָיו וּמֹפְתִים בְּאֶרֶץ חָם. **שָׁלַח חֹשֶׁךּ וַיִּחְשִׁדְּ** וְלֹא מָרוּ אֶת דבריו. חָפַּךְ אֶת מֵימֵיהֶם לְדָם וַנְּיֶּמֶת אֶת דְּגָתָם. שְׁרַץ אַרְצָם צְפַרְדְּעִים בְּחַדְרֵי מַלְכֵיהָ. אָמֵר וַיָּבָא עָרֹב כִּנִּים בְּכָל גְּבוּלֶם. נָתַן גִּשְׁמֵיהֶם בָּרְד אֵשׁ לֶכָּל וְיָבֵא אַרְבֶּה וְיָלֶק וְאֵין מִסְפָּר. וַיֹּאׁכַל כָּל עֵשֶׁב בְּאַרְצְם לֶּכְבוֹת בְּאַרְצָם וַיְשְׁבֵּר עֵץ גְּבוּלֶם. אָמֵר וֹיָבא אַרְבֶּה וְיֶלֶק וְאֵין מִסְפָּר. וַיֹּאֹכַל כָּל עֵשֶׂב בְּאַרְצִם וְיִשְׁבֵּר בְאַשְׁתִם וַיְשְׁבֵּת רֶאשִׁית לְכָל אוֹנָם" (תהילים קה, כז-לו).

הגדיל לעשות הרב אמנון בזק, תלמידו של הרב ברויאר, שהרחיב את שיטת רבו גם לנביאים, והאבסורד ההיסטורי שיש בשיטה רק מחריף. בני ישראל קוראים את כיבוש חברון ההיסטורי כפעולה נקודתית של שבט יהודה וכלב בפרט, ומן הצד השני קוראים גם תיאור בדיוני על כיבוש חברון על ידי כל ישראל (יהושע י, לו-לז; יד, יא-יג; ושופטים א, י).

ב) כמה קורבנות יש להקריב ביום שבת ובסוכות! האם יש להקריב בשבת שני כבשים (במדבר כח, ט) או שישה (יחזקאל מו, ד)! האם מקריבים בסוכות שבעים פרים (במדבר כט, יג-לה) או קורבנות זהים לאלו של פסח (יחזקאל מה, כא-כה)! וכך גם ישנם הבדלים בנוגע לקורבן התמיד, קורבן פסח, ראש חודש, וכמות הנסכים.

יש לציין שגם **בתוך התורה** ישנן סתירות פנימיות מעין אלה. בנוגע לשאלה מה כלול בקורבן עולה ביום הביכורים, לפי ספר ויקרא (כג, י-יט) יש להקריב שני אילים ופר אחד, ואילו לפי ספר במדבר (כח, כו-כז) יש להקריב שני פרים ואיל אחד. *5 חז״ל התלבטו כיצד לעשות הרמוניזציה. לפי מה שנפסק להלכה (״משנה תורה״, הלכות תמידין ומוספים ח, א), יש להקריב לעולה שלושה פרים ושלושה אילים. ״אלו קרבו בגלל לחם ואילו קרבו בגלל היום״ (ספרא, פרשת אמור, פרק יג).

ישנן סתירות שקבלתן כסתירה שומטת את כל הבסיס שעליו הרב ברויאר בונה את שיטתו התיאולוגית. בעוד שהתורה מספרת על אפרים ובניו החיים במצרים: "וירא יוסף לאפרים בני שְׁלֵשִׁים" (בראשית נ, כב), בדברי הימים א כתוב: "ובני אפרים [...] והרגום אנשי גת הנולדים בארץ כי ירדו לקחת את מקניהם. ויתאבל אפרים אביהם ימים רבים ויבואו אחיו לנחמו" (ז, כ-כג). לפי ספר דברי הימים, שבט אפרים לא ירד מצרימה, ועל כן גם כל התיאור של עם שלם שמקבל תורה אלוהית במדבר איננו עולה בקנה אחד עם סיפור זה בספר דברי הימים. במקרה זה הרב ברויאר מוכרח לזנוח את ממצאיה של ביקורת המקרא לטובת איזושהי הרמוניזציה. 57

העובדה שחז״ל רצו לגנוז את ספר יחזקאל (בבלי, חגיגה יג ע״א) מלמדת שגם חז״ל והפרשנים המסורתיים היו מודעים לחלק מהסתירות שהעלו מבקרי המקרא, והם ניסו לעשות הרמוניזציה. לדוגמה, את הפסוק ״ומושב בני ישראל אשר ישבו במצרים שלושים שנה וארבע מאות שנה״ (שמות יב, מ) מפרש הרשב״ם: ״שלושים – של ברית בתרים, וארבע מאות שנה – של לידת יצחק. [...] ומכל מקום במצרים לא ישבו אלא מאתים ועשר.״ ולמי שפרשנות זאת נראית דחוקה, אל לו להונות את עצמו אלא לחפש אלטרנטיבה אחרת. ככל שהולכים ומתרבים התירוצים הנקודתיים (שאין כאן המקום לפרטם), כך שיטת ההרמוניזציה של חז״ל נהפכת יותר ויותר לשיטה מאולצת.

טענותיו של הרב ברויאר ששיטתו חסינה בפני ביקורת המקרא (ייעל ביקורת המקראיי, עמי 101), לא עומדות, לדעתי, במבחן הביקורת. הרב ברויאר השתמש בביקורת המקרא רק במקומות שהיא הסתדרה עם שיטתו. הוא ניסה לאחוז בכתר תורה ובכתר מדע כאחד, וניסיון זה לא עלה בידו.

שיטת אברהם יהושע השל

לפני שנדון בשיטתו של השל, מן הראוי לציין שהיו תַנָאִים שסברו שלא כל התורה נכתבה על ידי משה. לפי אחת הדעות, הפסוק יויכתב יהושע את הדברים האלה בספר תורת אלחיםיי (יהושע כד, כו) מתייחס לשמונת הפסוקים האחרונים שבתורה (בבלי, מכות יא עייא). לפי רבי יוסף טוב עלם (פרשן של ראבייע מהמאה הארבע-עשרה), בספרו "צפנת פענחיי (בראשית יב, ו), דעתו של ראבייע שישנם פסוקים שנכתבו לאחר זמנו של משה, אינה פוגעת באמונה באופייה ההתגלותי של התורה: "ואחר שיש לנו להאמין בדברי קבלה ובדברי נבואה מה לי שכתבו משה או שכתבו נביא אחר הואיל ודברי כלם אמת והם בנבואה." הרב ברויאר קורא לאנשים מחוגי הקיבוץ הדתי הסוברים שהתורה נכתבה על ידי ריבוי של מחברים "בעלי האמונה החדשה" ("על ביקורת המקרא", עמי 105). לטענתו, הם אינם מקבלים את שיטתו מכיוון שהיא "למעלה מכוחם" (שם). אולם לפי מה שראינו מדברי רבי יוסף טוב עלם, תפיסה אמונית "חדשה" זאת כבר נאמרה לפני שש מאות שנה.

⁵⁶ ויקרא ⁵⁶

[״]מוֹשְׁבֹתֵיכֶם תָּבִיאוּ לֶחֶם תְּנוֹפָּה שְׁתַּיִם שְׁנֵי עֶשְׂרֹנִים סֹלֶת תִּהְיֶינָה חָמֵץ תֵּאָפֶינָה בִּפּוּרִים לַה׳. וְהִקְרַבְּשֶּׁם עֵל הַלֶּחֶם שִׁ**בְּעַת בְּבָשִים** תְּמִימִם בְּנֵי שְׁנָה וּפַר בֶּן בָּקָר אֶ**חָד וְאֵילִם** שְׁנִים יִהְיוּ עִלָּה לַה׳. [...] וַעֲשִׂיתֶם שְׁעִיר עִוּים אֶחָד לְחַטְּאת וּשְׁנֵי כָבַשִּׁים בְּנֵי שְׁנַה לְזֵבֵח שְׁלַמִים״ (כג, י-יט).

במדבר

[״]וּבְיוֹם הַבּּפּוּרִים בְּהַקְּרִיבְּכֶם מִנְחָה חֲדָשָׁה לַה׳ בְּשָׁבֻעֹתִיכֶם מִקְּרָא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם כָּל מְלֶאכֶת בְּשָׁבַעֹתִיכֶם מִקְּרָא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם כָּל מְלֶאכֶת עֲבֹּדָה לֹא תַּצְשׁוּ. וְהָקְרַבְּשֶׁם **עִוֹלָה** לְרִיחַ נִיחֹח לֹה׳ בְּּרִים בְּיֵי בְּקֵר שְׁנִיִם אֵיִל אָחָד שְׁבְּעָה לָה׳ בֹּי, מיִים בְּיֵי שְׁנִיר עִזִּים אָחָד לְבַבּּר עֲלִיכֶם״ (כח, כו-כוֹ). ״שְׁעִיר עִזִּים אֶחָד לְבַבּּר עֲלֵיכֶם״ (שם, ל).

⁵⁷ לפי חזייל, בני אפרים יימנו לקץ וטעויי (בבלי, סנהדרין צב עייב), ויצאו ממצרים לפני שאר השבטים.

⁵⁸ להערכתי, ביקורתו הייתה מכוונת כלפי חתנו, הרב אביה הכהן, שלימד בישיבת הקיבוץ הדתי בעין צורים.

בעוד שעל פי ר' יוסף טוב עלם, כל המחברים שנוספו על משה בתורה מעבירים תוכן התגלותי מפאת היותם נביאים בעצמם, לפי הַשֶּל, המחברים השונים של התורה מעלים על הכתב תוכן נבואי-התגלותי שנמסר להם מדורות קודמים. בספרו ״אלהים מבקש את האדם״ הוא מפריד בין האמונה בהתגלות לבין שאלת הזמן שבו הועלו על הכתב תוכני ההתגלות :

לעתים קרובות מושמעת הדעה, שסמכותה של התורה נשענת על כך שהיא נכתבה כולה בימיו של משה. [...] האם קדושת המקרא תלויה במשך הזמן שחלף בין רגע ההתגלות לרגע שבו הועלתה תוכן ההתגלות על קלף! אם חפץ אלוהים שחלקים מסוימים בתורה יתגלו למשה אך ייכתבו בידי יהושע, האם בכך נגרע משהוא מקדושתה? [...] העובדה המכרעת היא הדבר אשר התרחש בין אלוהים לבין נביאים ולא בין נביאים ובין הקלף. אנו מקבלים את תורת משה לא משום שמשה חיברה, אלא משום שמשה היה נביא (עמי 203).

לפי השל, במקרא (שהתורה כלולה בו) מופיעים לצד דברי ההתגלות גם סיפורים על מעשיהם של בני אדם. סיפורים אלה אינם חלק מהרובד ההתגלותי של המקרא: ״המקרא אינו מכיל רק את שהתרחש ברגעי השראה נבואית; גם מעשיהם ודבריהם של בני אדם נמצאים בו. הקביעה שכל המילים במקרא מקורן ברוח הקודש שגיאה היאיי (שם, עמי 205).

לפי שיטתו של השל נפתרות כל הקושיות שהועלו בנוגע לשיטתו של הרב ברויאר. שאלת זמן חיבור התורה אינה עוד בעיה וכן שאלת הסתירות הפנימיות. מכיוון שתוכן ההתגלות של משה עבר במסורת שבעל-פה עד שהועלה על הכתב, הגיוני שיהיו סתירות בפרטים שונים בין המסורות השונות, כמו שישנם הבדלים בעולמה של תורה שבעל-פה: סוגיות הלכתיות ומדרשים שונים המופיעים בצורות שונות בארץ ישראל ובבבל.

השאלה המוסרית

בעוד שבתחום שאלות הבאות מחקר ביקורת המקרא הגותו של השל נותנת מענה, בנוגע לבעיה של ייחוס ממד התגלותי לדברים לא מוסריים המובאים בתורה, אין בהגותו פתרון המניח את הדעת. הבעיה המוסרית שייכת רק למי שמאמין בערכים הומניסטיים-ליברליים, ולא מדובר כאן בסוגיה מדעית כמו בטיעונים הקודמים. דבריי כאן מופנים אפוא רק למי שאלו הו אמונות היסוד שלו.

 \cdot אחת הבעיות המוסריות היא הקלות הבלתי נסבלת שבה נותנים דיו מוות. 9 על איש או אישה שעבדו לצבא השמים נאמר ייּוּסָקַלְתַּם בַּאַבַנִים וַמֶתוּיִי (דברים יז, ה). במקרה של ייעיר הנידחתיי יש להרוג אפילו תינוקות שלא חטאו (שם, יג, טז). אמנם ברמה הפרקטית ההלכה מנטרלת הרבה פעמים עונשים אכזריים, ומוסיפה את ההתראה כתנאי להוצאה להורג, ועדיין בתורה עצמה מופיע ביצוע של גזר דין כזה: איש קושש עצים בשבת והוצא להורג בדבר הי בצורה אכזרית של סקילה באבנים (במדבר טו).60

אנו נכנסים כאן לתוך מעגל סגור ללא מוצא. באופן פרדוקסלי רק ביקורת רדיקלית על המקרא יכולה להחזיר אותנו לאמונה באלוהות מוסרית. רק אם נגיד שישנה סבירות גבוהה שסיפורי התורה נכתבו מאות שנים רבות לאחר התרחשותם (סוף בית ראשון), ומדובר כאן על סיפור ולא על אירוע היסטורי שבאמת קרה, ניתן להיחלץ מבעיה מוסרית זו. אולם אם מבטלים את הריאליות ההיסטורית של המסורות הכתובות בתורה על משה, יעלם גם ההיבט ההתגלותי של התורה : דבר הי למשה.

וַנָּבִיאוּ אתוֹ אֶל משֶׁה וְשַׁם אִמּוֹ שְׁלֹמִית בַּת דְּבְרִי לְמֵשֵה דְן. וַנַּנִּיחָהוּ בַּמִּשְׁמֶר לִפְרשׁ לָהֶם עֵל פִּי הֹי. וַיְדַבֵּר הֹי אֶל משֶה לֵאמר, הוצא אֶת הַמְקַלֵּל אֶל מחוץ לַמַּחָנֶה וְסָמְכוּ כָל הַשִּׁמְעִים אֶת יְדֵיהֶם עַל ראשוּ וְרָגְמוּ אתוֹ כָּל הָעדָה. ָרָיִדַבֶּר משֶׁה אֶל בְּנֵי יִשְּׂרָאֵל, וַיּוֹצִיאוֹ אֶת הַמְקַלֵּל אֶל מְחוֹץ לַמַּחַנֶה וַיִּרְגָמוֹ אֹתוֹ אָבֵן וּבְנֵי יִשְּׂרָאֵל עַשׁוֹ כַּאַלְשֵׁר (ַ...] וַיְּדַבֵּר משֶׁה אֶל בְּנֵי יִשְּׂרָאֵל, וַיּוֹצִיאוֹ אֶת הַמְקַלֵּל אֶל מְחוֹץ לַמַּחַנֶה וַיִּרְגָמוֹ אֹתוֹ אָבֵן וּבְנֵיי יִשְּׂרָאֵל עַשׁוֹ כַּאַלְשֵר

צוה הי את משהיי (ויקרא כד, י-כג).

⁹⁷ ייומפה אביו ואמו מות יומתיי (שמות כא, טו). יימכשפה לא תחיהיי (שמות כב, יז). ייובת איש פהן כי תחל ַלְזָנוֹת צֶת אֲבִיהַ הָיא מָחַלֶּלֶת בָּאֲשׁ תָּשַּׁרָף" (וויקרא כא, ט). ייאִישׁ אָשַׁר יִקַלֶּל אֶת אַבִּיו וְאֵת אָמּוֹ מוֹת יוּמֶת, אַבִּיו וָאָמוֹ קַלֶּלַ דַּמַיו בוֹ. וָאִישׁ אֲשֶׁר יִנָאַף אֶת אֲשֶׁת אִישׁ אֲשֶׁר יִנָאַף אֶת אֵשֶׁת רָנָאַף (ויקרא כ, ט-י). הבעיה המוסרית בפסוקים אלה היא חוסר המידתיות שבין העבירה ובין העונש. ° דוגמה נוספת לביצוע גזר דין מוות בהוראת ה׳ הוא סיפור מקלל ה׳: ייוַנֶּצֵא בֶּן אִשְּׁה יִשְׂרָאֵלִית וְהוּא בֶּן אִישׁ מָצָרִי בָּתוֹדָ בָּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּנָצוּ בַּמַחַנָה בֵּן הַיִּשְׂרָאֵלִית וְאִישׁ הַיִּשְׁרָאֵלִי. וַיִּקֹב בֵּן הָאִשֶּׁה הַיִּשְׂרָאֵלִית אֶת הַשֵּׁם וַיִּקְבֶּל

בדומה לדרכם של חז״ל בעניין ״אשת יפת תואר״, שמוסבר כאמצעי נגד יצר הרע (בבלי, קידושין כא ע״ב), ובדומה לדברי הרמב״ם ב״מורה נבוכים״ בנושא הקורבנות, גם הֶשֶל כותב שישנם דינים בתורה שהם ״אינם אידיאל נשגב כי אם פשרה, ניסיונות מציאותיים לשפר את מצבו המוסרי של האדם בימי קדם״ (״אלהים מבקש את האדם״, עמ׳ 215). תפיסה זאת יכולה להסביר למשל את החובה של אנס לשאת את הנאנסת ואת האיסור לגרש אותה (דברים כב, כט); ללא דין זה היה מצבה גרוע יותר, אבל הוא אינו פותר את השאלות המוסריות שהועלו כאן. השל עצמו מודה ש״אין פתרון פשוט לסוגיה״ (שם).

לפי הרב זלמן שחטר-שלומי, ״ההתגלות איננה אירוע חד-פעמי שאירע בעבר אלא היא תהליך יומיומי שלעולם איננו חדל״ (״קרבת אלהים״, עמ׳ 139). בדרך זו גם הולכת תמר רוס שנשענת על תפיסת התעלות העולם המופיעה בהגות הכללית אצל הגל ובהגות היהודית אצל הרב קוק, שכתב ש״בימים הראשונים״ היה האדם ״יותר ברברי״ (״אורות הקודש״ ב, עמ׳ תקמה). היא תופסת את התגלות ה׳ בעולם כמהלך הדרגתי של תיקון עולם הנמשך דורות רבים. לפי תפיסתה, גם ערכים מודרניים, כגון פמיניזם, הם התגלות חדשה:

אם נבין את המסר האלהי כהתגלות מצטברת, ניתן לראות אף את הפמיניזם עצמו [...] כמתת הי וכהארה מגבוה. [...] עתה אנו מגששים אחר אור חדש המגיע אלינו מאת הי (ייארמון התורה ממעל להיי, עמי 364).

גישה זו יכולה להסביר למשל למה האיסור על גבר להתחתן עם כמה נשים הוא רק מזמנו של רבינו גרשום ולא מופיע בתורה עצמה, 61 אבל היא אינה נותנת מענה לשאלות המוסריות שהועלו כאן. עקב כך, ברצוני להציע את האופציה הבאה.

מונותיאיזם-מוסרי מן השמים

וכשם שהעולם מעורב טוב ורע וכן האדם, כך התורה הקדושה מעורב הסולת בפסולת. [...] והאדם לעמל יולד, לעמלה של תורה, לבקר וללבן ולהוציא הסולת הנקיה (רבי ישראל משקלוב, הקדמה ל"פאת השולחן", דף ד ע"ב).

אם יש לך ודאות פנימית, אמונה במוסר שהתגלה בעת החדשה, בערכים הומניסטיים-ליברליים, באור הפנימי, ואם אתה מאמין מצד שני באלוהים, באור המקיף - -

אם אינך מוכן לוותר על אף אחד מהם, ואינך מוכן להמית אחד מהעולמות ומתחלחל למשמע הריסת אחד מהם - -אם ודאותך הפנימית באותם ערכים מוסריים אינה מתפעלת מההתחכמויות הרלטביסטיות של הפוסט-מודרניזם, מצד אחד, ואינה קונה את התירוצים המפולפלים של העולם הדתי, מצד שני - -

אם דיבורים על יימוסר אלוהייי נשגב מבינת אדם נראים לך בריחה והונאה העצמית, ואם אתה קרוע בין תורה המדברת על דינים אכזריים, כמו יילא תחיה כל נשמהיי⁶² בנוגע לשבעת העממים, ובין אמונתך באלוהות הטהורה מכל אכזריות - -אליך דבריי:

אף על פי שהתורה איננה אוסרת זאת, היא מודעת לבעיות הקנאה שמציאות זו יוצרת אצל רחל ולאה אף על פי שהתורה איננה אוסרת זאת, היא מודעת לבעיות הְאַחַת שְׁהוּבָה וְהָאַחַת שְׂנוּאה״ (דברים כא, טו). ואצל חנה ופנינה. וראו עוד : ״כי תָּהְיֶין, לְאִישׁ שְׁתֵּי נָשִׁים הָאַחַת אֲהוּבָה וְהָאַחַת שְׂנוּאה״ (דברים כא, טו).

^{.(}דברים כ, טז). אַלְהֵיךָ מָעַמִּים הַאֶּלֶּה אֲשֶׁר הי אֱלֹהֶיךָ נֹתֶן לְדְּ נַחֲלָה לֹא תְחַיֵּה כַּל נשמהיי

כשאנו מתבוננים במקרא אנו רואים, הן בתפיסת האלוהות והן בתפיסה המוסרית, שתי מגמות מנוגדות. מצד אחד, ישנו דמיון לתרבויות המזרח הקדמון. דין עין תחת עין נמצא גם בתורה⁶³ וגם בחוקי חמורבי.⁶⁴ כמו כן, ישנן אפליות שוביניסטיות המשקפות את המצב התרבותי של אותה התקופה. מצד שני, ישנה קפיצה דתית-מוסרית וייחוד לעומת תרבויות המזרח הקדמון. ספר דברים מתאר אל יחיד ומוסרי שצורתו אינה נראית לבני אדם: "כִּי לֹא רְאִיתֶם כָּל תְּמוּנָה בְּשבת. בְּיוֹם דְּבֶּר ה' אֲלֵיכֶם בְּחֹרֵב" (ד, טו)". התורה מעניקה מצוות סוציאליות חדשות: מתנות עניים, שמיטה, יום מנוחה בשבת. מכל הדוגמאות הללו ניכר שמדובר כאן בתופעה שהיא מעבֶּר לסביבה התרבותית, וניתן לייחס אותה להתגלות. ההיבט ההתגלותי של המקרא בא לידי ביטוי גם בהתגשמות חלקית של נבואות הנחמה וחזון קיבוץ הגלויות המובאים בספר דברים (ל, ג) ובנביאים האחרונים. לפעמים מופיעים בתורה מצבי ביניים כמו דין עבד עברי, שבניגוד למקובל בתקופה ההיא הוא אינו נחשב לרכוש. 65 ומתואר כאן מצב שהוא עדיף על מצב העבד בתרבויות המזרח, אף על פי שאין כאן ביטול של מצב העבד בתרבויות המזרח, אף על פי שאין כאן ביטול של מצב העבד בתרבויות המזרח, אף על פי העדות.

מצבו של עבד עברי מלמד אותנו עד כמה התעלות העולם היא הדרגתית. גם מעמד האישה השתפר במעבר מפוליגמיה למונוגמיה ומזוגיות שבה האישה ברשות הבעל – ״ושִׁלחה מביתו׳ (דברים כד, א) – להוויה של שותפות. תיקון העולם הוא על ידי שיתוף אתערותא דלתתא ואתערותא דלעילא (התעוררות מלמטה והתעוררות מלמעלה).

מורכבותו של המקרא מחייבת תפיסה מורכבת של ההתגלות: תכנים שהם פריצת דרך בזמנם הם תכנים התגלותיים, ואילו תכנים המשקפים את רוח זמנם נעדרים ממד התגלותי. יש להתייחס לחוויה הנבואית כהַרכבה של התגלות אלוהית ותודעה אנושית. מאז קאנט אנו מבינים שהתפיסה תלויה בתודעתו של האדם והיא מטילה את עצמה על המציאות. אם כך ביחס לכל יש שאדם משיג, קל וחומר ביחס למה שמעבר לכל יש ארצי. מבחינה סובייקטיבית, הנביא מקבל את דבר הי; ומבחינה אובייקטיבית, בהתגלות זו מעורבבת נפש הנביא ותרבותה עם הגילוי האלוהי.

ייאין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחדיי (בבלי, סנהדרין פט עייא), ויינבואה ורוח הקודש באים בדבר ה' מפנימיותו של האדםיי (הרב קוק, יישמונה קבציםיי ה, קכז),60 שטוב ורע מעורבבים בו. תפיסה זאת תקפה לא רק בספרי הנביאים (כפי שסובר הרב קוק) אלא גם בתורה.67 ההתגלות שמגיעה לנביא מאור אין-סוף, עוברת דרך רבבות מסכים וצמצומים שבהם מתערבבת תרבותו של הנביא ותודעתו עם הגילוי הנבואי:

טקסט המקרא כמו שנמסר לידינו מורכב ממרגליות אלוהיות [...] משובצים מסגרת אנושית. אך מי מומחה יקום ויאמר לנו מה אלהי, ומה מחוסר מעט מהאלהים? היכן מסתיימת רוחו של הקדוש ברוך הוא ומתחילה לשונו של עמוס. [...] ומי ידע לשפוט מה תוכן ומה מסגרת? (השל, "אלהים מבקש את האדם", עמי 204).

ההתגלות מורידה אור חדש, מצד אחד, והיא מלאה סיגים תרבותיים שצריכים לעבור תהליך של בירורים, מצד שני. התנ״ך איננו רק הַרכבה של אלוהי ואנושי, כפי שסובר השל, אלא גם תרכובת של טוב ורע. כמו שהחלום הוא אחד משישים מנבואה (בבלי, ברכות נז ע״ב), כך הנבואה היא ״אחד משישים״ מאור אין-סוף. עצם התפיסה המקראית המדברת על גילוי של דבר ה׳ בצורה ״טהורה״ צריכה לעבור תהליך של בירורים.

ביקורת המקרא מציינת את העובדה שיש במקרא קפיצה מוסרית, אולם היא לא נותנת דין וחשבון מנין נובעת אותה קביקורת המקרא מציינת את העובדה שיש במקרא קפיצה מוסרית. לדוגמה, ב"עולם התנ"ד" נאמר על איסור הסגרת עבד (דברים כג, טז-יז):

⁶³ ״וְאָאִשׁ כִּי יִתֵּן מוּם בַּצְעָמִיתוֹ כַּאֲשֶׁר עָשָׂה כֵּן יֵעֶשֶׂה לּוֹ. שֶׁבֶר תַּחַת שֶׁבֶר עַיִן תַּחַת עַיִן שֵׁן תַּחַת שֵׁן **כַּאֲשֶׁר יִתּן מוּם** בָּצְמִיתוֹ כַּאֲשֶׁר יִשָּׁה כֹּן יֵעֶשֶׂה לּוֹ. שֶׁבֶר תַּחוֹרה נבוכים״: ״מי שחיסר איבר יחוסר איבר כמותו: באַדָּם בַּן יְנָתֶן בּוֹי. אל תעסיק מחשבתך בזה שאנו עונשין כאן בממון, כי מטרתי עכשיו לתת יכאשר יתן מום באדם כן ינתן בוי. אל תעסיק מחשבתך בזה שאנו עונשין כאן בממון, כי מטרתי עכשיו לתת טעמים להלכה, אף שגם על הלכה זאת יש לי דעה שאותה אשמיע בעל פה״ (מהדורת מיכאל שוורץ, חלק ג, פרק מא).

שיא 197 : ייכי יכה איש את עין בן חורין ושיחתה, את עינו יכו וישחיתויי, וכן סעיף 200 על מפיל שן (שייא לוינשטם, יימידה כנגד מידהיי, ייאנציקלופדיה מקראיתיי, כרך ד, עמי 842).

^{. (}דברים טו, יח). אַבְדְדְּ שֵׁשׁ שנים׳׳ (דברים טו, יח). אַ יִקשַׁה בָעֵינֵךְ בָּשַׁלֵּחָדְ אֹתוֹ חָפִּשִׁי מֵעִמָּךְ כִּי מִשְׁנֶה **שְּׁכֵּר שָׂכִיר** עֲבְדְדְּ שֵׁשׁ שנים׳׳ (דברים טו, יח).

⁶⁶ בייאורות הקודש", כרך א, עמי כג, שונה: יי**ל**פנימיותו של האדםיי.

⁶⁷ הרב דוד ביגמן טוען שאת התפיסה בנוגע למרכיבים האנושיים שיש בנבואה צריך להכיל גם על התורה: "מידת המעורבות האנושית שונה מנביא לנביא, ומנבואה לנבואה. אף התורה שניתנה במסמך מכונן ומחייב אינה מטורה מכלל זה" ("מה" לבדו אירא ולא אשא פנים בתורה", בתוך: "בעיני אלהים ואדם", עמ' 312).

בקובץ חוקי חמורבי דנים בעונשו של אדם המסתיר עבד בורח מביתו (עונשו מוות) ובשכרו של המשיבו אל אדוניו. חוקי חת קובעים תעריפים שונים לשכרו של המוצא עבד בורח ומשיבו אל אדונו, שהשכר גדל ככל שגדל המרחק מבית האדון. [...] המסתיר עבד בורח ייענש בתשלום קנס. בצדם של קובצי החוקים, גם כמה מסעיפיהן של הבריתות הפוליטיות בין מדינות במזרח הקדום דנים באופן מיוחד בהסכמי הסגרה הדדיים של עבדים בורחים. [...] על רקע זה הדין בספר דברים הוא חריג בולט ביסוד ההומאני שהוא מכניס לתמונה.

מעבר לציון עובדה זו, אין כאן כל התייחסות למה יש כאן ״חריג״! מהיכן בא ״חריג״ זה ושאר המצוות הסוציאליות ה״חריגות״!! למה וכיצד ״חריג״ זה השפיע על כל העולם, על תרבותם של מיליארדי בני אדם! כאן נכנסת לתמונה זווית הראייה של האדם המאמין, שרואה את הקפיצה התרבותית בהשוואה לסביבה כביטוי לממד האלוהי שבתורה, למונותיאיזם-המוסרי שהוא מן השמים.

הביקורת על המקרא ששיטתי מציעה נובעת מתוך רצון לברור את הטוב מהרע. 68 דחיית הסיגים מתוך מטרה להגיע ל"דבר ה" הטהור והמזוקק – עד כמה שידינו מגעת בדור זה. הבחנה בין ההיבטים התיאולוגיים והמוסריים ההתגלותיים והנצחיים ובין תכנים הנובעים מרוח התקופה. תפיסה מורכבת ומרוככת זאת ביחס להתגלות היא הבסיס והתשתית ליחס המורכב כלפי המצוות, שהובא בפרק השני.

כשם שהעמדה הדתית המסורתית ברחה מהתעסקות בביקורת המקרא ושאלותיה, כך גם ביקורת המקרא אינה מוכנה להיפתח לעולמות אחרים ואיננה מוכנה לתת לגיטימציה לחוקר-מאמין שישלב במחקרו המדעי הסברים אמוניים (אני מעריך שאם ייכתב דוקטורט על בסיס שיטתי, הוא ייפסל). רק גישה הבאה אל המקרא ללא הנחות מוקדמות, לא דתיות-מסורתיות ולא אתיאיסטיות, יכולה לאחות את הקרע שבין אמונה בהתגלות לביקורת המקרא, בין אמונה באלוהים לאמונה במוסר, ולתת אלטרנטיבה חדשה.

_

⁶⁸ בירור הסיגים צריך להתקיים גם ביחס לנבואות אחרית הימים. מצד אחד, רבים מאתנו משתאים על פלא קיבוץ הגלויות. מצד שני, פרטים רבים המתארים את הגאולה נראים זרים לימינו (כמו תיאור מדויק של גבולות השבטים ביחזקאל מח, א-ח), ולא נראה שיבואו אי-פעם למימושם.

חטיבה רביעית: קונפליקטים בין דת ומוסר

יחסה של הציונות הדתית ללהט"ב

מקורות ביהדות ובפילוסופיה היוונית

- 1) ״וָאִישׁ אֲשֵׁר יִשִּׁכַּב אֵת זָכָר מִשִּׁכִּבֵי אִשָּׁה תּוֹעֵבָה עֲשׂוּ שִׁנֵיהֵם מוֹת יוּמָתוּ דִּמֵיהֵם בָּם״ (ויקרא, כ, יג).
- 2א) ייאמר רב הונא נשים המסוללות זו בזו [יימתחככות משום תאות תשמישיי רשייי]. [...] אפילו לרבי אלעזר דאמר פנוי הבא על הפנויה שלא לשם אישות עשאה זונה הני מילי [מדובר על] איש, אבל אשה [עם אישה] פריצותא בעלמאיי (בבלי יבמות, דף עו עייא).
- ב) יי יכמעשה ארץ מצרים וכמעשה ארץ כנען לא תעשוי. [...] ומה היו עושים האיש נושא לאיש והאשה לאשה [...] לכך אמר יובחוקותיהם לא תלכוי יי (ספרא, פרשת אחרי מות פרשה ח).
- ג) רמב״ם: ״נשים המסוללות זו בזו אסור וממעשה מצרים הוא שהוזהרנו עליו שנאמר ׳כמעשה ארץ מצרים לא תעשו׳. אמרו חכמים מה היו עושים איש נושא איש ואשה נושא אשה. [...] אע״פ שמעשה זה אסור אין מלקין עליו שאין לו לאו מיוחד [=איסור מהתורה] והרי אין שם ביאה כלל לפיכך אין נאסרות לכהונה משום זנות [...] וראוי להכותן מכת מרדות הואיל ועשו איסור [מדרבנן]. ויש לאיש להקפיד על אשתו מדבר זה ומונע הנשים הידועות בכך מלהכנס לה ומלצאת היא אליהן״ (יד החזקה, הלכות איסורי ביאה פרק כא, הלכה ח).
- 3) אפלטון: ייעליכם לדעת מהו הטבע האנושי, ומהו שאירע לו. שלפנים לא היה טבענו כמות שהוא עכשיו אלא שונה מזה. ראשית כל, היו המינים של בני האדם שלושה, ולא שניים כמו עכשיו, זכר ונקבה, כי גם מין שלישי היה בנמצא, מעורב משניים אלה, [...] מין אנדרוגינוס [...] מהזכר והנקבה. [...] צורתו של כל אדם היתה עגולה, [...] וארבע ידיים היו לו, ורגליים כמספר ידיו, ועל צווארו המעוגל ישבו שני פרצופים, שווים זה לזה בכל, ושני פרצופים האלה שפנו לצדדים, הפוכים היו, מחוברים בראש אחד, וכן היו לו ארבע אזנים וערוות שתים. [...] נוראים היו ברוב כוחם וחזקתם, וברום לבבם תקפו את האלים, [...] ניסו לעלות לשמיים כדי להילחם באלים. וזאוס והאלים האחרים טיכסו עצה מה יעשו להם ולא מצאו. שכן להרגם לא יכלו, [...] שממילא היו בַּלים גם הכיבודים והקרבנות שבאו להם מידי האנשים. [...] העמיק זאוס לחשוב, עד שאמר לבסוף, דומני שמצאתי עצה כיצד יתקיימו בני האדם, ומהיותם חלשים יותר יחדלו מחוצפתם. [...] אחתוך אותם לשניים, וממילא יהיו חלשים יותר, אף תועלת יתר נפיק מהם, מאחר שיתרבה מספרם. [...] לאחר שדיבר כן, חתך את בני האדם לשניים. [...] והנה לאחר שנחתך טבעו של האדם לשניים, התגעגע כל חציו לחציו השני והתרועע אתו, [...] ומגפפים איש את רעהו. [...] לפיכך מבקש כל אחד תמיד את החלק השייך אליו, וכל הגברים שהם חתיכה של אותו מין מורכב שנקרא אז אנדרוגינוס, הרי הם אוהבי נשים, [...] וגם כל אותן הנשים שהן אוהבות גברים. [...] אך אלה מבין הנשים שהן נתח אישה אינן מרבות לשים לב לגברים והם מופנות יותר כלפי הנשים. [...] ואותם הגברים שהם נתח זכר ירדפו אחרי הזכר, [...] מטבעם אין הם שוקדים על נישואים והקמת זרע. [...] והנה התשוקה לשלמות והרדיפה אחריה נקראת בשם ארוס. וכפי שאמרתי לפנים היינו אחד ועכשיו פיזר אותנו האל בשביל רשעותינו. [...] המין האנושי יהיה מאושר אם נביא את האחבה לכלל שלימות, ואם כל אחד יזכה לאותו אהוב שהוא בשר מבשרו, וישוב להווייתו הקדומה. [...] ולעתיד לבוא, [...] אם נירא את האלים, ישיבנו אל הווייתנו הקדומה, ירפאנו ויעשנו שלווים ומאושריםי*י (יי*המשתהיי, **כתבי אפלטון**, ירושלים ותל-אביב תשלייה, כרך בי, עמי 111 – 116).

המודעות למצוקה בעקבות האינטרנט

4א) הרב יובל שרלו, מתוך שיחה עם הומוסקסואליים דתיים 12 ביולי 2007: "אם הייתם שואלים אותי לפני שש שנים האם יש בכלל דבר תופעה כזו שנקראת נטייה הפוכה, הומוסקסואליות, ומשיכה לגברים וכדומה, אני חושב שהייתי עונה את התשובה השכיחה מאוד בעולם ובוודאי בעולם של הרבנים: אין כזה דבר! כלומר, יש שניים שלושה

ארבע משוגעים, מערביים, יוונים, פוסט מודרניים וכדומה, מפגינים, גאוותנים, לא משנה כרגע באיזה ביטוי נשתמש, שהם סתם מורדים ובא להם לעשות את ההיפכא מסתברא ולהיות אחרים. [...] המהפכה התחוללה בגלל שני עניינים: האחד זה האינטרנט. כל הרבנים שעוסקים באתרי התשובות באינטרנט, פתאום נחשפו להיקף עצום של מכתבים ושל שאלות, ושל טענות, ושל בכיות, כאשר המכנה המשותף המאוד מאוד חזק בהם היה כנות. [...] עד היום היה לי קשר עם לפחות 300 חבריה במגזר שלנו. [...] זה באמת השאלה שאנחנו עומדים לדון בה הערב. שאלה שהיא לא פתורה" (הורד מהרשת).

ב) קריאות המצוקה: "לכבוד הרב שליט"א, הריני כותב לכבוד תורתו כדי להעיר את תשומת ליבו לבעיה כואבת... תופעת ההומוסקסואלים הדתיים. [...] אנו מרקדים לפני כלתם, [של חברינו], שמחים בשבילם באמת, אך עמוק בפנים נכווים. [...] קשה להומו הדתי להבין מה הוא אמור לעשות עם נטייתו, [...] יאיך זה שעצם טבעי מנוגד לדרך התורה!". שאלות כאלה הנותרות ללא מענה, [...] ובצר להם משליכים את הכיפה. חלק נוטשים את הדת בכעס - כעס על הרבנים, כעס על התורה שניסתה, לתפיסתם, לעשוק מהם את עצמם ולרמוס את נפשם. [...] מעטים בוחרים בחיי נזירות - חיים עקרים, בודדים ועצובים, מלאי ייאוש ותסכול. דועכים לאיטם ללא תקווה, ללא אהבה, ללא צחוק ילדים. ויש מי שפשוט עוזבים את החיים". מכתבים לרב יובל שרלו: "אני במאבק יום יום, ערב ערב, לילה לילה. ובעל "נטיה הפוכה" (לא ממומשת). [...] אני מותש, מבולבל, עייף. [...] אני במאבק יום יום, ערב ערב, לילה לילה. [...] מאז נערותי אני רק שורד. [...] איך אני, בגילי, לא נשוי, לבד, יכול לעמוד בתחושות האלה לאורך כ"כ הרבה זמן בלי לממש כלום! [...] אין לי כח, קשה לי. קשה לי מאד. קשה לי גם שכולם מסביבי בעלי משפחות, עם צחוק וילדים ועתיד ומטרות. ואני, אני לבד. תמיד לבד, בלי גבר ובלי אשה ובלי תקוה. רק עם מיליון רגשות ורצונות שכלואים בתוכי. שאיש לא רואה. [...] אלו חיים אלה! [...] בלי מטרה ובלי אופק לשאוף אליו".
(לקוח מאתר הו"ד. אין תאריד על המכתב).

ג) ייאני בן 27, דתי, בתול. ולי ברור שנישואין מבוססים על שקר לא באים בחשבון. עדויות שאני שומע מאנשים כמותי שנישאו בלחץ הסביבה ומוצאים את עצמם בודדים במלוא מובן המילה. חלקם מיטלטלים בין משאלות מוות, עזיבת הדת היהודית, עזיבת האישה והילדים, עזיבת הארץ. אני מבקש לדעת מהו מקומי [...] כלומר, מה עליי לעשות מבחינה מעשית ולא ערטילאית! יי (הורד מתוך אתר יימורשתיי. מכתב משנת 2005).

העמדות השונות ביחס לתופעה

1) הרב קוק: ״ההתעוררות של המדע החדש על דבר הנטיה הטבעית שיש לאילו בני אדם מראשית יצירתם למשכב זכר, ובשביל כך חפצים הם לעקור את המחאה המוסרית בזה, אבל דבר אלהינו יקום לעולם. [...] היא נטיה רעה, שצריך אדם וכללות האדם להלחם עליה״. עמדה זאת יכולה לגרום ל״קצת טינא [...] אצל יחיד באופן שאי אפשר לעקרה״. (שמנה קבצים, ו, צט).

2א) הרב משה פיינשטיין: "הוא דבר שלא מובן שיהיה על זה ענין תאוה. דבבריאת האדם בעצם ליכא [=אין] תאוה מצד טבעו להתאוות למשכב זכור. [...] מצד הטבע [...] תאוה למשכב הנשים, דבלא תאוה לא היה אפשר לקיום ישוב העולם. [...] אבל למשכב זכור ליכא שום תאוה מצד הבריאה, וכל התאוה לזה הוא רק תועה מהטבע לדרך אחר אשר גם רשעים בעלי תאוה שלא נמנעין מצד חטא ועון אין הולכין לשם, שיצר הרע זה אינו אלא מחמת שהוא דבר אסור שהוא כמו להכעיס ח"ו. [...] תאוה למשכב זכור הוא נגד עצם התאוה וגם רשעים אין להם תאוה לזה בעצם אלא שכל התאוה הוא רק מחמת שהוא דבר אסור והיצר הרע מסיתו להמרות נגד רצון הקב"ה. [...] כל העולם אף הרשעים מבזין לבעלי עבירה דמשכב זכור. [...] תאות עבירה מגונה ובזויה זו שלבד שהוא נגד התורה באיסור חמור היותר גדול הוא גם נגד עצם האנושיות שנעשה שפל ובזוי בתכלית השפלות, ולא רק שהוא גנאי, הוא גם גנאי היותר גדול לכל משפחתו. והעצה הגדולה הוא למוד התורה בעיון שהוא מציל ושומר [...] להנצל מיצר הרע דעבירה הזו". (אגרות משה, אורח חיים כרך ד תשובה קטו).

3) הרב אבינר: "אין דבר כזה: הוי... דתי. הגדרתו של דתי היא – מי שמקיים שולחן ערוך, וזה נגד שולחן ערוך". (מעריב NRG, 12/12/2004).

4) אנציקלופדיה עברית: ""יניתן לחלק את ההפרעות המיניות ל 4 סוגים: 2) בעלי-הפרעות בביצוע האקט המיני. [...]
5) חילוף האובייקט המיני. [...] א) הומוסכסואליות. [...] ב) פדופיליה. "מבחינה פסיכולוגית יש להבדיל בין שני טיפוסים הומוסכסואליים: סבילים ביחסי-מין ופעילים. הטיפוס הראשון הוא גבר המוסר עצמו באופן סביל לידי גבר הנראה בעיניו כ"גברי" ממנו, בעוד שהוא עצמו כאילו משחק את התפקיד הנשי. ההפרעה היא כאן בעיקרה בזהות המינית, - הסוטה מזדהה עם התפקיד הנשי. [...] הטיפוס השני הוא גבר הנמשך לגברים "נשיים", אתם הוא משחק את התפקיד הגברי. כאן אין הפרעה בזהות המינית, לאחר שהסוטה חש ופועל כגבר. ההפרעה היא או ביצר המיני, שנשאר מקובע בשלב-התפתחות מוקדם יותר, או בכושר לפתח יחס רגשי אל המין השני. במקרים אחרונים אלה מעדיף הסוטה את המין הזהה, כדי להימלט מקונפליקטים הכרוכים ביצירת קשר למין השני. קונפליקטים כאלה נובעים לרוב מיחס מופרע בגיל-הילדות אל ההורה בעל המין מנגנון להימלט מן הקשיים הכרוכים ביחס ההומוסכסואליות אף אצל נשים. [...] במקרים שבהם הסטיה היא כעין מנגנון להימלט מן הקשיים הכרוכים ביחס למין השני, קיימים הטובים ביחס
למין השני, קיימים הסיכויים הטובים-ביותר לריפוי מלא" (אנציקלופדיה עברית, ערך מין, עמי 280 - 281).

5א) הרב צבי ישראל טאו: [הומוסקסואליות] ״הסטיה המכוערת ביותר, העוקרת את חיי המשפחה ופוגעת בילודה, הסותרת את הבסיס הראשון של הקיום האנושי״. ⁶⁹ ״מקיימים מצעד של נאצה והתרסה בעיר הקודש ירושלים. [...]
צעדה של סוטי מין בצורה הנוראה ביותר. [...] אפשר גם לתת ילד לשני גברים שחיים במשכב זכור שכל הבית מסריח ממה שהם מתעסקים כל היום, הם מתעסקים עם פי הטבעת כל היום, אז כל הבית מסריח מזה, וכך מחנכים ילדיח״

6) הרב יעקב אריאל (יייב אייר תשע"ד - 2014. מתוך אתר "ישיבה". התשובה כבר לא נמצאת ברשת), רב העיר רמת-גן: "הנכס שברשותי מוצע להשכרה. פנתה אלי בחורה נחמדה המעוניינת להשכיר את הנכס. הבחורה הביאה לידיעתי שהיא מנהלת מערכת יחסים עם אישה. האם ישנו איסור הלכתי המונע ממני להשכיר לה את הנכס נוכח מצבה הזוגי"? תשובה: אם שתיהן שוכרות את הדירה בשותפות אל תשכיר. אם אחת שוכרת אתה יכול להשכיר, אך אם יש לך הצעה אחרת תעדיף אותה".

7א) הרב אבינר (2004): "נותן התורה הוא בורא העולם ויש התאמה ביניהם".". ב) "אם רבש"ע [=ריבונו של עולם] אסר, סימן שאפשר [לצאת מזה]" (2008). "כולם בלי יוצאים מן הכלל יכולים להתרפא תוך זמן לא ארוך" (2004). "ידועים לי על מספר מקרים של אנשים שהייתה להם הבעיה הזאת, אבל בסופו של דבר התגברו עליה, התחתנו והקימו משפחות. [...] העובדה שיכול להיות שהבעיה מולדת לא משנה את המצב. כל יום ילדים נולדים עם טבע מסוים, [...] מקצם טובים ומקצתם לא טובים. בגלל זה בני אדם צריכים לעבוד הכשרה וחינוך, כדי לפתח ולחזק את התכונות החיוביות ולסלק את התכונות השליליות. הבורא העניק לאדם את היכולת לשפר, ואפילו לשנות, את תכונותיהם ה"טבעיות. [...] מובטח שה' נתן לו כוחות יוצאים מן הכלל להתגבר על הקושי היוצא מן הכלל". "הבעיה היא ניתנת לשליטה, שאילו היא הייתה מעבר לשליטת האדם, ה' לא היה מגדירה כחטא". ד) "התפיסה לפיה אלוהים ברא אדם אשר איננו מסוגל למצוא את אושרו במסגרת יחסי אהבה אלמלא הוא מפר איסורי תורה, אינה סבירה ולא מתקבלת על הדעת. [...] לא יתכן שהתורה תאסור מצבים שאין אלמלא הוא מפר איסורי תורה, אינה סבירה ולא מתקבלת על הדעת. [...] לא יתכן שהתורה תאסור מצבים שאין

^{.167} מובא אצל יאיר אטינגר, פרומים, דביר, חבל מודיעין 2019, עמי 69

המטותף: הרמטכייל וראש אכייא מתנהלים כמו חונטהיי, סרוגים, החמטכייל וראש אכייא מתנהלים כמו חונטהיי, סרוגים, 70 צבי שיימן, ייהרב צבי טאו על פקודת השירות המשותף: הרמטכייל וראש אכייא מתנהלים כמו חונטהיי, סרוגים, 70

^{12/12/2004} NRG פורסם בעלון יימעייני הישועהיי שמחולק בבית כנסת. לקוח מאתר מעריב 71 http://www.nrg.co.il/online/11/ART/836/068.html

חוהיי מתוך מתוך אתר ייספריית חוהיי. פרשת שלח, תשסייח. לקוח מתוך מתוך אתר ייספריית חוהיי פורסם בגליון יימעייני הישועהיי, פרשת שלח, תשסייח. לקוח http://www.havabooks.co.il/article ID.asp?id=147

^{.12/12/2004} NRG פורסם בעלון "מעייני הישועה" שמחולק בבית כנסת. לקוח מאתר מעריב 73 http://www.nrg.co.il/online/11/ART/836/068.html

להם פתרון. [...] עזיבת אנשים לחיים מלאים בדידות וייאוש באמצעות הכחשת כל תקווה להתגברות והתרפאות על משיכה חד-מינית היא אכזרית וחסרת לב." (מובא אצל הרב עידו פכטר, יהדות על הרצף, תחילת פרק ד).

ה) ייההנחה העומדת בבסיס טיפולים אלה היא שהמקור לנטייה ההומוסקסואלית הוא בפגם שבקשר שבין האב, האם והילד. [...] השיטה הרפראטיבית משלבת בין טיפול אישי, באמצעות מטפלים שאליהם מפנה עמותת ייעצת נפשיי, לבין קבוצת תמיכה, [...] ששיאה ביימסע אל הגבריותיי – מסע שאמור להוביל את הגברים היימקולקליםיי אל עבר גבריות נורמטיבית והתאהבות באישהיי. (מגזין מאוטן , מורסם 2/09/03/12.

ו) ״הפסיכולוג שאליו הופנה במרכז הסיוע ״עצת נפש״, [...] טען שהלידה שלי וכל המערכת המשפחתית השפיעו על הנטייה המינית שלי, ושרק אם אבין את המשולש הקדוש של אבא, אימא וילד, המשיכה שלי תשתנה״, הוא נזכר. ״אני חושב שהוא באמת היה חדור אמונה שזה יכול להתהפך ושזה פתיר. שאם אעשה ככה וככה אהפוך להיות נורמלי." [...] ״הפסיכולוג נתן לי שיעורי בית - לאונן כשאני במקלחת ולחשוב אך ורק על נשים. הוא אמר לי להפסיק מיד במידה שגבר נכנס לי לפנטזיה. זה לא הצליח. הרגשתי שלמרות כל המאמצים שאני עושה והתהליך האינטנסיבי שאני עובר במפגשים איתו, שום דבר לא משתנה״. [...] בסופו של דבר התפכחתי. ההתאבדות של אחד מחברי הקבוצה הייתה ההוכחה הסופית לכך שאין לי מה לחפש שם״. (מגזין mako, פורסם 20/03/12).

ז) הרב אבינר (2012): "מאז הוקם המרכז פנו 2500 אנשים צעירים או מבוגרים, דתיים או חילוניים, נשואים או רווקים. אני כבר לא סופר פגישות מרגשות כגון: "שלום, אינך מכיר אותי אך בזכות עצת נפש הפכתי לאדם חדש, אני נשוי ומאוהב באשתיי "⁷⁵. ח) דודי לפידות, (שם בדוי, "לא להיכנע למניפולציה", מוסף שבת של מקור ראשון, 4.6.21): "לא נמשכתי לנשים כלל [...] והתחלתי בטיפול פסיכולוגי ארוך. [...] היום אני נשוי כבר חמש-עשרה שנה, ולנו שישה ילדים. אני נמשך לאשתי ומאוהב בה, הזוגיות שלנו עמוקה ומלאה ואהבה ובתשוקה".

ט) תגובת עמית הלוי (בשבוע שלאחר מכן): "התגלגלתי אצל כל מיני מטפלים, רבנים ופסיכולוגים, והגעתי גם למטפל הקשור ל"עצת נפש". עברתי טיפולים בכל מיני שיטות, השיטה הפסיכואנליטית, השיטה הביהביוריסטית והשיטה הרפאראטיבית. במהלך הזמן הכרתי אנשים שעברו את המסע אל הגבריות שעליו המליץ הרב [אבינר]. הטפולים סייעו בידינו להבין את עצמינו [...] ותפיסת הגבריות, אבל הטיפולים לא עזרו בדבר ובחצי דבר בתחום הנטיה המינית. נשארנו כשהיינו. [...] הובטח לנו שנטייה מינית "ניתנת לשינוי במאה אחוז" (הרב אבינר). [...] רק בדבר אחד לא נשארנו כשהיינו [...] הפכנו פצועים נפשית. ההבטחות לשינוי לא הוכיחו את עצמן. [...] היום אני עדיין סופר את הצלקות. [...] אני מספר לא כדי לנגח אלא כדי להבהיר ולהזהיר: אולי חשוב שכל אחד ילך לטיפול [...] אבל חשוב לא פחות [...] שאיש לא יכול להבטיח שכר בצידה" (הפולמוס פורסם בגליונות יעולם קטן', יב-יט אייר תשס"ח).

י) זאב שביידל (2008): " ייעצת נפש" אינו ארגון מקצועי. האדם העומד בראשו אינו איש מקצוע ומעולם לא עבר הכשרה מקצועית טיפולית. גם המתנדבים של המרכז אינם עוברים כל הכשרה ראויה לקו מצוקה. [...] מדובר בתופעה חמורה ביותר, מכיוון שלמוקד שלהם פונים נערים שלעיתים קרובות נמצאים במצב אובדני ממש. מהשיחות שלי עם המתנדבים של "עצת נפש" התברר לי מהר מאד שמדובר באנשים שכל ידע מקצועי הוא מהם והלאה. הדבר גרם למספר מתנדבים בכירים בעבר לעזוב את המרכז. אפילו המטפלים המעטים והחריגים שהמרכז "עצת נפש" מפנה אליהם מסתייגים (שלא לציטוט) מהפעילות שלו"

8א) הרב אהרן הראל: ״הגיעו אלי אנשים עם מקרים קשים. חלקם גברים שחיו בנישואי רמייה. [...] בסוף הדברים מתפוצצים״. [... המיזם] הביא עד כה לנשואיהם של שלושה זוגות, לאירוסים של שניים נוספים ולעשרות דייטים בין הומאים ללסביות. [...] יש הומאים ולסביות שאין להם בעיה לקיים יחסי אישות עם בני המין השני, ויש כאלה

http://www.mako.co.il/pride-weekend/Article-d704f3ec58fe531006.htm 74

יים חוהיי אתר ייספריית מתוך מתוך אתר ייספריית חוהיי לייא תמוז תשעייב. לקוח מתוך מתוך אתר ייספריית חוהיי

http://www.havabooks.co.il/article_ID.asp?id=964

http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3545215,00.html .19/5/2008 יהדות, Ynet מתוך ⁷⁶

שלא יכולים לחשוב על זה, [...] ואת הניסיונות שלהם להרות עושים בהפריה חוץ גופיתי. עם זאת, המלצתו של הראל היא לפחות לישון באותו החדר [...] כדי שהילדים יחוו מערכת יחסים בין-הורית רגילה. [...] לצד ההצלחה היחסית והאופטימיות נותרה בעיה אחת במפעלו של הרב הראל. בעוד בקרב גברים הומוסקסואלים יש ביקוש רב להירשם למיזם, בקרב הלסביות הדתיות הנתונים גבוהים פחות. הסיבה למחסור נובעת ככל הנראה מהיכולת של נשים להרות ולגדל ילדים גם ללא מעורבות של גבר, באמצעות תרומת זרע. כיום ישנם רבנים המתירים לעשות זאת, ורוב הלסביות הדתיות אינן מוצאות צורך בחיים משותפים עם גבריי (מעריב, ה' באב תשע"ב, 24/7/12, עמי

ב) הרב אבינר (2011): "שידוך בין הומו ללסבית לא מביא אושר, [...] כדי לגדול באופן בריא, ילד צריך הורים שאוהבים האחד את השנייה, ולא זרים זה לזו. הרעיון לשדך בין הומואים ללסביות עלה בעבר ולא הניב פירות של אושר - לא אצל הזוגות ולא אצל הילדים"⁷⁷.

ג) הרב יהושע וייצמן: יימי שחלילה יש לו נטייה כזו עליו להאמין שיש לזה תיקון [...] והוא לא פטור מלשאת אישה. הוא מחויב בזה ומאד חשוב להגדיר את זה – שאדם ידע שאין מוצא אחר מלישא אישה. אין פתרונות אחריםיי (יאיר אטינגר, פרומים, עמי 273 הערה 9, מתוך אתר ייכמוךיי, 27.6.2016)

9) הרב יעקב מידן (2009): "שאלה קשה מאין כמותה היא מהו גבול הקרבה המותר בין שני חברים לחיים. התורה אוסרת במפורש, ובאיסור חמור ביותר, את המגע המיני. [...] דומה שאין להחמיר עם מי שאין פורקן כשר לכוחותיו המיניים, שהרי כל חומרה עלולה להוליד קולא אצל מי שיתייאש מיכולתה של ההלכה לענות על צרכיו הבסיסיים".
(פורסם במוסף שבת של מקור ראשון, פרשת כי תבוא, ט"ו באלול תשס"ט, 4.9.09)

10) מסמך הרבנים (פורסם ב 28 ליולי 2010): "אין לעודד יהודים בעלי נטייה הומוסקסואלית בלעדית להינשא כסטרייט, משום שהדבר יכול להוביל לאסון גדול, אהבה נכזבת, בושה, חוסר יושר והרס חיים. במקום זה יש להפנות אותם לתרומה אחרת לחברה היהודית הכללית, בדרכים משמעותיות שונות. אם אדם כזה מתכנן להתחתן עם בן המין השני, חובה אתית להודיע לבן הזוג המיועד על הנטייה המינית. [...] על הקהילות להפגין רגישות ולקבל בחיבוק מלא ילדים ביולוגים או מאומצים של הומואים פעילים, בבית הכנסת ובבית הספר. אנו מעודדים הורים ובני משפחה של יהודים הומוסקסואלים לעשות כל מאמץ כדי לשמור על קשרי משפחה הרמוניים עם ילדיהם." (חלק מתוך תרגום המסמך שהובא ב Ynet⁷⁸).

11) ביקורת על "מסמך הרבנים", ד"ר חנה פרידמן, ארגון רבני בית הלל: "חוסר היכולת שלנו להביט גם ההומו ואל הלסבית ולהגיד להם: יש לנו מענה גם אליכם, לא רק אל הקהילה שצריכה להכיל אתכם, זו אמירה קשה. [...] לא רק אנשים בעל נטיות חד-מיניות כואבים את הכאב הזה. החברה כולה מסתכלת אל ההלכה במערומיה ואומרת: הלכה שלא יודעת לתת מענה לאדם ואומרת לו: שב בצד אם אפשר, את זה תשאיר מחוץ לבית הכנסת ותבוא אלינו להתפלל, זה נורא בעייתי, זה אנומליה, זה מקרה מבחן שאולי הוא מקרה קיצון אבל הוא משקף משהוא יותר עמוק על טיבה של ההלכה וזה כואב לי. [...] אני חושבת שלא לאורך זמן נוכל להשאיר את המצב הזה שנגיד לקהילה, תכילי, אבל לאדם עצמו לא נוכל לתת שום הנחיה".

ראיית ההומוסקסואל כאנוס שפטור מעונש

12) הרב שלמה ריסקין (ראיון במקור ראשון אוגוסט 2017): "אנחנו לא יכולים להתיר מה שהתורה אוסרת. [...] מצד שני, יאונס רחמנא פטריה [במצב של אונס האל פוטר מעונש] – התורה פטרה את האנוס מן החיובים הנובעים ממה שעשה. אני רוצה להציע משהו: בפסוקים המדברים על הומוסקסואליות כתובה המילה יתועבה". [...] בימי סוקרטס ואפלטון, רבים מהיוונים היו ביסקסואלים, והפילוסופים דווקא הטיפו להיות הומוסקסואלים, כי אז אין מורכבות של ילדים. הם לא האמינו בילודה כלל. אני חושב שעל זה התורה מדברת: אני חושב שעל זה התורה

http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4112418,00.html .22/8/2011 יהדות, Ynet מתוך ⁷⁷

http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3926281,00.html .28/7/2010 יהדות, Ynet מתוך ⁷⁸

^{.172} מובא אצל יאיר אטינגר, **פרומים**, דביר, חבל מודיעין 2019, עמי 79

מדברת: מי שהיה יכול להיות הטרוסקסואל, ובחר להיות הומוסקסואל. [...] יאונס רחמנא פטריה׳ שייך רק למי שלא יכול לקבל איזשהו סיפוק בדרך אחרת.״

האם הומוסקסואליות של ימינו דומה לזו שנאסרה בעבר?

13) ישעיהו ליבוביץ: ישעיהו ליבוביץ: ייזו לא ההומוסקסואליות של יוון העתיקה. [...] האובייקט אליו התייחסה [ההלכה] הוא דבר אחד, והאובייקט שאנו מכירים היום הוא דבר שונה, ואין ביניהם אלא שיתוף השם בלבד. היינו, התורה כלל אינה מכירה בתופעת ההומוסקסואליות כפי שהיא קיימת היוםיי. (מובא אצל יחיאב נגר, יירוחות של שינוייי. מעריב NRG מכירה בתופעת ההומוסקסואליות כפי

האם האיסור יכול להשתנות?

14) הרב יהושע שפירא (ראש ישיבת ההסדר ברמת גן): ״התורה איננה עומדת למבחן הביקורת האנושית. אין ביד האדם כלים כל שהם לבחון בהם את מצוות ה׳. רבים רוצים [...] ילטהר את השרץ׳ ב׳מחקרים׳ משונים ובשלל אמירות כאילו-מדעיות הניזונות מתרבות רקובה המבקשת להקים לתחייה את עולם התועבות של ארץ מצרים וארץ כנען. [...] התורה [...] דברה באופן שאינו משתמע לשתי פנים, ופסקה על התחום המדובר את המילה החריפה – תועבה. [...] מאומה לא השתנה ולא ישתנה – לא בעוד מאה שנים ולא בשום זמן אחר״. (מתוך עלון יעולם קטן׳, שנת 2010)8.

15) הרב מיכאל אברהם: לפנינו קבוצה של אנשים שסובלים קשות מאיסור של התורה, שלפחות חלקנו (ואני בכלל) אינו רואה בו בעיה מוסרית (בניגוד לגניבה). דבר זה כשלעצמו יכול ואולי צריך לעורר אותנו לבחון את האיסור הזה ולראות האם ניתן לשנות אותו. [...] אפשר היה להציע את "המדרש" [...] הבא: [...] התורה לא אוסרת את משכב הזכר על בעלי הנטייה הזו אלא רק על אנשים רגילים. [...] מדובר בשינוי ליגיטמי בהלכה. איני יודע אם פרשנות זו נכונה, ואני גם מניח שלפחות בזמן הזה היא לא תזכה לקונצנזוס רחב, אבל סוג כזה של פרשנות הוא לפחות אפשרי. [...] דרושה כאן החלטה של בית דין גדול (סנהדרין), לכן קשה להתיר הלכה זו בימינו, אלא אולי אם ייווצר קונצנזוס בין כלל חכמי הדור. [...] זוהי כמובן אוטופיה לא ממש מעשית בימינו, אבל התעלמות מהמצב, כמקובל בימינו, לא צפויה לשנות אותו והבעיה רק תחמיר. [...] אין דרך להתיר איסור הלכתי ברור שכזה. אמנם עדיין ניתן וראוי כמובן להכיר במצוקה הקשה כבסיס ליחס מכיל ומסייע כלפי האנשים עצמם. המצוקה היא בהחלט בסיס לשינוי היחס האנושי, גם אם לא לשינוי היחס ההלכתי" (מהלכים בין העומדים, 528-525).

הארגונים הדתיים

- 1) בת קול: ״נשים שאינן מוותרות על זהותן הדתית, וגם לא על זכותן לממש את חייהן כלסביות״. (אתר הארגון)
- 2) חברותא: יינהיה מחויבים להלכה היהודיתיי. [...] ייומגיעים (ומוזמנים) גם דתליישים (דתיים לשעבר) ומסורתייםיי (מתוך אתר הארגון).
- 3) עמית לוי, אתר "כמוך": "הגיע הזמן לומר את האמת הפשוטה, הכואבת אבל האמתית והברורה—חברותא אינה אורתודוקסית" (מתוך אתר הארגון).
- 4) הרב יובל שרלו (2010): יימאז יום הכיפורים [תשעייא, 2010], אני לא מזדהה עם חברותא, בין בשל העובדה שהם גלשו למקומות אסורים בתחומים אחרים, ובשל המדיניות של חברותא בתחומי הקשר בין בני זוג מאותו המין. אשמח אם תפסיקו לטעון כי אני תומך בחברותא, ולהשתמש בשמייי⁸.

http://www.yrg.org.il/show.asp?id=39912 : מובא באתר ישיבת רמת גן 80

ים באתך ארגון כמוך: מובא באתך ארגון כמוד אישי שנשלח לפני כשנה לדואייל של חברותא, בכייט באדר תשייע (15 במרס 2010). מובא באתך ארגון כמוך: http://www.kamoha.org.il/?p=2873

יחס לטרנס-ג'נדרים

5) הרב יובל שרלו (2007): "ככל הידוע לי אין פוסק אחד בעולם שיגדיר אדם כאישה. הוא מוגדר כגבר בשל העובדה שהפיזיולוגיה הנראית שלו היא כשל גבר. [...] זו שאלה קשה ועדינה מאוד. אנו כוללים בקהילה היהודית גם עוברי עבירות. [...] הוא [הטרנסג'נדר] ירצה להיתפס כאישה ואילו הקהילה תסרב בכל תוקף לראותו ככזה (הוא לא יוכל להיכנס לעזרת נשים). הדבר אינו אומר כי חמלה ורחמים וקשר עימו אסורים". (אתר ישיבת פתח תקוה)⁵².

הולדת ילדים מתרומת זרע

6) הרב אבינר (2012): א) יייש לפסול את האפשרות מכל וכל, אך לא בשל קשיים הלכתיים אשר ניתנים לפתרון, אלא מפני שזה לא מוסרי, וזה בעצמו איסור הלכתי מן היותר חמורים. [...] למה מראש לייצר ילד למשפחה חד- הורית? הוא יהיה מסכן. [...] ילדים שנולדו מתרומת זרע מתעוררים לפעמים בלילה, ובוכים: אבא, אבאיי (אתר יהרב אבינר - מאמריםיי). ב) הרב נחום רבינוביץ: ייהבאת ילד יתום לעולם הוא מעשה שלא יעלה על הדעת. מי שמתכננת ללדת תינוק כזה מרצון רק כדי למלא את הרצונות שלה להיות אמא – אין לך רשעות ואכזריות גדולה מזו. אישה כזו לא ראויה להיות אם לשום יצור אנושייי (יאיר אטינגר, פרומים, עמי 174)

7) עמדת הרב שרלו: (וי אלול תשס״ז, 2007. אתר ישיבת פתח תקוה): ״אני בחורה בת 36, נאה משכילה ומטופחת, שמנסה יותר מ15 שנים להתחתן ולא מצליחה. [...] אני רוצה ילד !!! אני חולמת עליו כל הזמן, ואני רוצה ילד !!! אני חולמת עליו כל הזמן, ואני רוצה ילד !!! השמסה יותר את המכתב ל״מורשת״ או ל״כיפה״ אלא אליך אישית במייל, כי אני לא רוצה להביך אותך אם לא תרצה לפרסם את הדברים כי אם הרבנים יעצמו עיניים מה שיקרה הוא שהם יהיו לא רלוונטיים, וכל אחת תעשה מה בראש שלה, והתוצאות בהתאם״.

תשובה: ״אני נוטה לעמדה [...] שמתירה לידה ללא נישואין, אולם [....] יש לצמצם את ההיתר הזה רק לנשים שהן בערך בגיל 37, שהגיעו שלא ברצונן לגיל זה כאשר הן לא נשואות. גיל זה נקבע לאור עמדת הרפואה בדבר סיכויי הפריה, [...] אין לעשות זאת בגיל צעיר יותר, אלא לחפש בכל דרך את האפשרות להקים משפחה בישראל״8.

8) אתר, הארץ, 5/3/13: "אולפנה לבנות במרכז הארץ, שבה הועסקה האשה כמורה מקצועית במשך שמונה שנים. בהגיעה לגיל מבוגר מבלי שהקימה משפחה, בחרה להרות מתרומת זרע, כפי שעושות יותר ויותר נשים גם בחברה הדתית. [...] תרומת זרע לרווקות הותרה בדיעבד על ידי הרב יובל שרלו. [...] בתום חופשה ללא תשלום שנטלה ב-2009, הודיעה המורה להנהלת המוסד על הריונה. בתגובה הודיע לה רב האולפנה כי לא תוכל להמשיך לעבוד במוסד". [...בית המשפט]: "אל מול סירובו של מוסד חינוכי לחשוף את תלמידותיו למודלים אלטרנטיוויים של חיי משפחה... עומדות זכויות מהותיות יותר, [...] הזכות לאמהות והורות, חופש העיסוק וכבוד האדם וחירותו". כך קבע אתמול בית הדין לעבודה, [...] כשהורה לפצות ב-180 אלף שקלים מורה דתייה שפוטרה מאולפנה דתית-לאומית לאחר שהחליטה להרות בעצמה, ולגדל את ילדיה לבד. בכך נחתמה פרשה בת ארבע שנים. [...] בפני הרכב השופטים [...] בראשות השופטת אסנת רובוביץ' הופיעו גם רבנים בכירים בציונות הדתית, כמו הרב חיים דרוקמן, שלא הצליחו לשכנע"²⁵.

http://www.ypt.co.il/ask_show.asp?id=115532 משובה של הרב שרלו מכייט ניסן תשסייז. 82 nttp://www.ypt.co.il/ask_show.asp

[:] התשובה פורסמה ב 28/11/2012 באתר ⁸³

 $http://rav\text{-}shlomo\text{-}aviner.blogspot.co.il/2012/11/blog\text{-}post_2594.html$

http://ypt.co.il/show.asp?id=22400 84

http://www.haaretz.co.il/news/education/1.1948417 85

חטיבה חמישית: מעמד האישה

לימוד תורה לנשים

- 1) ״אוֹמֵר בֶּן עַזַּאי, חַיָּב אָדָם לְלַמֵּד אֶת בִּתּוֹ תּוֹרָה, שֶׁאִם [האישה תהיה סוטה ו]תִּשְׁתֶּה, תֵּדַע שֶׁהַזְּכוּת תּוֹלָה לָהּ. [תינצל ממוות בזכות לימוד התורה]. רַבִּי אֱלִיעֶזֶר אוֹמֵר, כָּל הַמְלַמֵּד אֶת בִּתּוֹ תּוֹרָה, כְּאִלּוּ מְלַמְּדָהּ תִּפְלוּת״. (משנה סוטה, ג, ד). ״ישרפו דברי תורה ואל ימסרו לנשים״ (תלמוד ירושלמי, סוטה, דף ט״ז ע״א).
- 2) רמביים: ייאשה שלמדה תורה יש לה שכר אבל אינו כשכר האיש מפני שלא נצטווית. [...] ואעייפ שיש לה שכר צוו חכמים שלא ילמד אדם את בתו תורה מפני שרוב הנשים אין דעתם מכוונת להתלמד אלא הן מוציאות דברי תורה לדברי הבאי לפי עניות דעתן. אמרו חכמים כל המלמד את בתו תורה כאילו למדה תפלות במה דברים אמורים בתורה שבעל פה אבל תורה שבכתב לא ילמד אותה לכתחילה ואם למדה אינו כמלמדה תפלותיי. (משנה תורה, הלכות תלמוד תורה פרק א).
 - 3) הרמייא ייחייבת האשה ללמוד דינים השייכים לאשהיי. (יורה דעה סימן רמו).
- 4) חפץ חיים (ראשית המאה העשרים): "נראה דכל זה דווקא בזמנים שלפנינו, [...] אבל כעת בעוונותינו הרבים, שקבלת
 [=מסורת] האבות נתרופף מאוד מאוד, [...] ובפרט אותן שמרגילין עצמן ללמוד כתב ולשון העמים, בוודאי מצווה רבה ללמדם חומש וגם נביאים וכתובים ומוסרי חז"ל, כגון מסכת אבות [...] כדי שיתאמת אצלם עניין אמונתנו הקדושה; דאי לאו הכי
 [=לא כן] עלול שיסורו לגמרי מדרך ד', ויעברו על כל יסודי הדת ח"ו". (ליקוטי הלכות סוטה, פרק ג', עמי 21 22).
- 5) הרב אהרן ליכטינשטיין: ״הבנות כיום מקבלות חינוך כללי רחב, ורבות מגיעות לאוניברסיטה, ושם ולא רק שם, אלא בחברה בכלל באות במגע עם השקפות ותפיסות עולם שונות. כך שהידע וערכי התורה נחוצים לבת. [...] אין לי שום התנגדות ללמד בנות גמרא [...]וצריך אפילו למסד את זה כחלק אינטגרלי של למידה בביה״ס, שיעור ממשי. כך אני מלמד את בתי וכך חונכה אשתי [בתו של הרב סולוביצייק, מנהיג האורתודוכסיה המודרנית בארה״ב] וזו נראית לי הדרך המומלצת לציבור הבנות בדורנו" (״בעיות יסוד של האישה וחינוכה״, האישה וחינוכה, עמי 158 159).

מעמד האישה בבית הכנסת

- 6) ייהכל עולין למנין שבעה, ואפילו קטן ואפילו אשה. אבל אמרו חכמים: אשה לא תקרא בתורה, מפני כבוד צבוריי (מגילה כג ע"א).
- 7) ייבמקום השראת שכינה לא חששו חכמים להרהור. [...] התירו לאישה לקרות בציבור כשאין שבעה בקיאים לקרותיי (שויית יחווה דעת ד, סימן טו).
- 8) רננה רביצקי-פיזלר: "ביום כיפור שהיה לפני [בת המצוה...] אני זוכרת את עצמי מתלבטת אם ללכת [לעזרת הגברים ולעמוד אבא שהיה שליח ציבור] כי בעצם הייתי ילדה גדולה. [...] אני זוכרת את החברה של ההורים שלי שאומרת לנו תלכו, תלכו, זוהי ההזדמנות האחרונה שלכן, והלכנו. ורק הרבה שנים אחרי זה הסתדר לי מה המשמעות של הזדמנות אחרונה. בעצם במקום שהבת מצווה תהיה כניסה לקהל היא הייתה יציאה מהקהל, [...] היא היתה משהוא הפוך" (נעמה טייטלבואום, מעבר למחיצה, שותפות נשים במרחב בית הכנסת ומשמעותה בחברה הציונית-דתית בישראל, חיבור לשם קבלת תואר מסמך, אוניברסיטת בר-אילו, תשע"א, עמי 34).
- 9) דייר מאיר בן שחר: ייאינו מכיר מנגנון קהילתי שהעמיד החלטות הלכתיות להצבעה דמוקרטית. מה שלא היה קיים [בדורות שעברו] היה לבוא לקהילה ולבוא ולהגיד, ח׳ברה מה אתם רוצים לעשות! אפילו בקהילות הרפורמיות היו אספות רבנים, [...] ודווקא שם הצד הפורמליסטי היה כל כך חזק שאף אחד לא העלה על דעתו לשאול את האנשים מה דעתם.
- [...] המודל הזה חדש. הוא נובע מהכרה שהמרחק בין הפוסקים ואנשי ועדת ההלכה ובין המתפללים מאוד הצטמצם. [...] המודל הדמוקרטי חלחל לתוך כל המוסדות האלה. [...] היום בהרבה בתי כנסת דתיים-לאומיים יש רבנים. [...] בדור שלנו היעדר רבנים בבתי הכנסת מאד העצים את הקהילות. אנשים למדו שהם יכולים לנהל בתי כנסת בכוחות עצמם והם לא הרגישו צורך ללכת על כל צעד לרביי. ב) לדברי טובה הרטמן: "בירושלים השתחררנו מעול הרבנות האמריקאית. [...] בישירה חדשהי היה ביטחון עצמי למקימים: גם חלק מאתנו באו מבתים של תלמידי חכמים וביקשנו להתנער מהעול שמכתיב את

הצורך שיהיה רב שמתיר לנו. כך אני באופן אישי הרגשתי כבת של רב, ולא הייתי היחידה. היינו משוחררים מהשאלה מה יגידו הרבנים".86

ורד נעם - מעבר למחיצה הפנימית

10) חיי הנפש שלנו מחולקים במחיצה, ממש כמו בית הכנסת. אנחנו דוחקים אל מעֵבר למחיצה הפנימית יסודות של חוש הביקורת, החמלה וההיגיון הבריא. להתרחשות רוחנית נדרשות פתיחות והקשבה פנימה והחוצה. ואיך נשיר את שיר הי באגרוף קפוץ!

במהלך ביקור בארצות הברית נקלענו בליל שבת אחד לבית הכנסת של הרב אבי וייס בריברדייל שבניו יורק. לאחר קבלת שבת ביקש הרב לפתע מהציבור לקום. הוא הפנה את תשומת הלב לכניסתה של חברת הקהילה, אשה אבלה בימי השבעה שלה, הזכיר את שמה ואת שם אביה שנפטר, והציבור כולו, גברים ונשים, פנה אליה, כמנהג, ואמר את דברי הניחומים היפים שנתנה ההלכה בפינו: "המקום ינחם אותד וגוי".

עמדתי שם, נפעמת מאוד, כאילו נס מתרחש לנגד עיניי. כאילו מחוז געגוע בלתי מושג של קבלה, של נחמה, של מאור פנים, מתממש פתאום למולי. היה שם משב לא-יאומן של רכות, של שותפות, של הכרה, של תמיכה קהילתית. ההתפעמות הזאת הטיחה בפניי באחת אמת ישנה שמחיצת ההרגל לא אָפשרה לי לראות עד אז. את האמת בדבר ההיעדר הזועק ברוב בתי הכנסת שלנו.

הלא אצלנו זה לא יכול לקרות. אצלנו האישה הזאת שקופה. איש לא יֵדע בכניסתה לבית הכנסת, ואיש לא יכיר באבלה. בית הכנסת שלנו משדר, לפחות מצדה הלא-נכון של המחיצה, תחושה הפוכה. מורשת שרובה מנהג ומיעוטה הלכה דוחסת לחלל התעלמות, ניכור וקשיחות, שהפכו לסוג של עיקרון דתי. [...]

אין צריך לומר שהתמונה הזאת מייצגת דיסוננס הולך וגדל, בלתי אפשרי כבר להכלה, בין העולם האותנטי שאנחנו חיים יבחוץ לבין המרחב הדתי שלנו. שהאילמות המוחלטת וההעלמה הנגזרות בבית הכנסת וספיחיו על נשים משכילות, יוצרות, מעורבות ומנהיגות בחיי הציבור הן אבסורד שנדרשת רק הזרה של רגע, התבוננות קצרה ימבחוץ, כדי לחשוף אותו במלוא עוצמתו. גם נורמות הצניעות הנוהגות בבית הכנסת זרות לחלוטין לעולמנו. [...]

השלישייה המודרנית שהחליפה את הינשים, עבדים וקטניםי של המשנה היא ילד, אישה וחילוני. אולם בימינו. [...] את השלישייה הזאת אנחנו מקפידים להחזיק במצב של ידע יהודי סלקטיבי ובורות מכוונת, כדי שנוכל לשקר לה לשם שמים. בהיעדר מיומנויות לימוד ונגישות אל המקורות עצמם, יכולים המחנכים לתת ביד תלמידים, נשים וחילונים-מתעניינים, ידפי מקורותי סלקטיביים וסכריניים. אם מדובר במעמד האישה, יהיו בהם מקורות תלושים מהקשרם כגון יבינה יתרהי הבלתי נמנע, ימכבדה יותר מגופוי, ועוד כיוצא באלה.

שיטה נוספת היא האבסת התלמידות בצמר גפן אפולוגטי כגון מעלתה הרוחנית של האישה, שבגינה אין היא נזקקת למצוות עשה מסוימות, או פסילת עדותה בבית דין שנועדה, כביכול, להגן על עדינותה היתרה, או דרך חשיבתה הייחודית שיפשוט אינה מתאימהי לעיון דיאלקטי ולפיכך יש לייצר עבורה יתורה נשיתי ההולמת את אישיותה הרכה (ומה באשר למתמטיקה נשית, רפואה נשית, משפטים נשיים?). די לגרוטאות האלה. שום מיעוט בעולם אינו קונה עוד את העִסקה המפוקפקת של שלילת זכויות תמורת מחמאות פטרוניות. [...]

המאמר הזה איננו מניפסט פמיניסטי, ויטעה מי שיחשוב שעניינו בסדרי בית הכנסת. המדובר בבית הכנסת כמשל ובנשים כמשל. הנמשל הוא חברה שהמתחים (לפעמים מתחים-לכאורה) בין מערכת הערכים המוצהרת שלה לבין המציאות הסובבת אותה ועולם הנפש הטבעי של חבריה הובילו אותה לדרך קשה של הכחשה, התעלמות והדחקה כבדה – של המציאות החיצונית והפנימית כאחד. ההדחקה הזאת מובילה לשניות, למידור, לזיופים, למוסר כפול ולבנייה של חומות על חומות ומחיצות על מחיצות – הכול באמת ובתמים לשם שמים. הראשונים להימחץ תחת החומות האלה הם הנשים, המייצגות בעצם הווייתן, שלא בטובתן, את קו השבר בין שני העולמות.

אבל לא זה החשוב, ולא באתי לתבוע כאן את עלבון הנשים, אלא את עלבונה של החברה שלנו, שהתהליכים האלה מייצרים בה שני מוצרי לוואי קשים מנשוא. שַׁתַּיִם הַרָּאתַיִּדְ – הזיוף והקשיחות. המרפא שאנחנו זקוקים לו כאוויר לנשימה הוא

^{.56-54} מובא אצל יאיר אטינגר, **פרומים**, דביר, חבל מודיעין 2019, עמי 86

היפוכם של אלה – ישרות ורכות. ישרות להביט בביתנו היהודי באהבה, להתחקות אחר סודותיו ודרכי בניינו ולאתר בו גם את הפתחים, החללים ומרחב האפשרויות המרתק. חירות להתבונן בעולם החולין המודרני שלנו כהוויתו ולסמן ביושר את הסדקים שבו, וגם את הסדקים הנפערים בינו לבין מורשתנו היהודית. רכות להאזין לכאבים של עצמנו וגם לקולות הגעגוע העולים מעבר מזה של המחיצות והחומות – מעבר למחיצה בבית הכנסת, וגם מעבר לקירות החיצוניים של בית הכנסת. שם מחכה ציבור גדול – בהסתגרותנו היהירה איננו יודעים כמה הוא גדול וכמה הוא יפה – המתגעגע ומייחל למגע של אהבה, יושר וביקורת עם המקורות שהם שלו לא פחות משהם שלנו.

והישרות מאין תימצא, ואי זה מקום רכות?⁸⁷ אם נביט אל מעבר למחיצה, אולי נמצא אותן ממתינות מאחוריה. פורסם במוסף 'שבת', 'מקור ראשון',כ"ט טבת תשע"ג, 11.1.2013

חטיבה שישית, דרכי ההתמודדות למצב של קונפליקט בין דת ומוסר

מודל 1א – פרשנות מחדש שמשנה את ההלכה

אחד העם

1) המוסר הלאומי: היחס שבין הדת והמוסר בחיי העמים הוא מן החזיונות ההיסטוריים היותר סבוכים. [...] המון בני אדם, בראותם את הדת משננת לבעליה גם את המצוות המוסריות [...] הורגלו לחשוב, כי מתחלת ברייתו אין המוסר אלא חלק מן הדת, אשר רק עמה ועל ידה בא לעולם ועליה הוא עומד ולא יצויר בלתה. אבל מימי קדם ועד עתה נמצאו, לעומת זה, חכמים וסופרים אשר הטיבו לראות, כי לא תמיד נמצאה הסכמה מוחלטת בין הדת והמוסר, כי יש אשר **המוסר** [...] **מתרחק מן הדת, מבלי להמתין לה** עד שתלך לפניו להאיר לו את הדרך. והדבר הזה הביאם לידי הכרה, כי שני אלה **הדת והמוסר- שני** עצים-חיים נפרדים הם, אשר לכל אחד שורש מיוחד בטבע רוח האדם, ורק אחר שצמחו וגדלו, איש איש לבדו, נסתבכו יחד **ונכנסו זה בגבול זה, לתועלתה של ההתפתחות המוסרית, מצד אחד, ולרעתה, מצד אחר.** הדת, בהכניעה לב האדם לפני נמצאים עליונים נשגבים ממנו, אי אפשר שלא תצייר לה את הנמצאים האלה מקושטים בכל המעלות הנחשבות בעיני האדם כתכלית השלמות. [...] אי אפשר על כן שלא תראה בהם גם את התכונות המוסריות היותר שלמות, באופן המתאים להאידיאל של השלמות המוסרית שיצר לו הרגש המוסרי **בדרך התפתחותו לעצמו**. וההתגשמות הזאת של האידיאל המוסרי [...] הביאה בהכרח **תועלת** הרבה **להתפתחות הרצון** המוסרי בלב האדם [...] אבל אותה ההתגשמות עצמה היתה, מצד אחר, **למכשול** על דרך **התפתחות התוכן** המוסרי. כי גם המוסר, ככל שאר קניני הקולטורא [=תרבות], לא נָתַן לאדם כל צורכו, כי אם הולך ומתפתח לאט לאט, מדור לדור. ובראשית התפתחותו, באותם הימים הקדומים שהדת פוגעת בו ראשונה, עודנו במצב שפל מאד: הרגש המוסרי אינו מתקומם עוד אז נגד רוב **המעשים הנחשבים בזמן מאוחר לעברות מוסריות חמורות**. [...] ולפיכך, כשהרגש המוסרי מגיע ברבות הימים למדרגה יותר גבוהה, הרבה דברים שלא היה האדם לפנים רואה בהם כל רע, או שהיה חושבם למעלה יתרה, נראים לו עתה בזויים ומתועבים,- אי אפשר שלא תעמוד הדת לשטן לו, בהיותה שומרת בקדושה וטהרה את האלהות בתכונותיה המוסריות שיחסו לה דורות ראשונים, ונמצאו העליונים למטה מן האדם [...] ואולם הנסיון ההיסטורי יורנו, כי סוף סוף יד המוסר על העליונה. הרגש הדתי [...] אינו סובל איפוא מצב כזה. [...] הרגש הדתי [...] מוכרח הוא להכנע לבסוף מפני דרישת הרגש המוסרי, וצורת האלהות משתנית בהסכם להמושגים המוסריים החדשים. המסורת הקדמונית נעזבת אז לגמרי או נדרשת על פי הרמז והסוד, בשביל לטהרה מכתמיה המוסריים, והאלוה הקדמוני מפַנה מקומו לטוב ממנו, [...] ונעשה לאידיאל מוסרי טהור ונשגב. [...] וכה נעשית הדת עוד הפעם אפוטרופסית לתורת-המוסר, ועוד הפעם חיות שתיהן יחדו בשלום וברעות, עד שתשוב ההתפתחות המוסרית להוליד שנית מושגים חדשים

188. ונטיות חדשות- וחזר החזיון מראש ועד סוףיי

[&]quot;יִוְהַחַכְמַה מֶאַיִן תִּפַּצְא וְאֵי זֶה מִקוֹם בִּינַה" (איוב כח, יב).

⁸⁸ אחד העם, ייהמוסר הלאומייי (תרנייט- 1899), **כל כתבי אחד העם** תל-אביב תשיייט, עמי קסייא – קסייב.יי

דוגמה לתזה של אחד העם: השתלשלות פיקוח נפש דוחה שבת

- 2) יירבי שמעון בן מנסיא אומר יושמרו בני ישראל את השבתי, אמרה תורה חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה. אמר רבי יהודה אמר שמואל [... וּשְׁמַרְתֶּם אֶת חֻקֹּתַי וְאֶת מִשְׁפָּטֵי אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה אֹתָם הָאָדָם] וָחַי בָּהֶם׳, (ויקרא יח, ה) ולא שימות בהםיי (תלמוד בבלי יומא, דף פה עייב).\
- 3) החפץ חיים/משנה ברורה: "ודע שהרופאים בזמננו אפי[ילו] היותר כשרים אינם נזהרים בזה כלל, דמעשים בכל שבת שנוסעים כמה פרסאות לרפאות עובדי כוכבים ומזלות [...] ואין להם על מה שיסמוכו. דאפילו אם נימא [=נסבור] שמותר לחלל שבת באיסור דרבנן משום איבה בן עו"ג [=עובדי גילולים] (דאף זה אינו ברור [...]) איסור דאוריתא בודאי אסור לכו"ע [=לכולי עלמא- לכל הדעות] ומחללי שבת גמורים הם במזיד ה' ישמרנו "8".
- 4) רי משה פיינשטין, אגרות משה: ייבזמננו יש לחוש לסכנה כמדומני בכל מקום וגם מצד פרסום הידיעות עייי עיתונים תיכף מה שנעשה בכל העולם [...] להגדיל השנאה עד לרציחה. [...] לכן פשוט שבזמננו יש לדון זה כסכנה ממש ויש להתיר כשיזמן זה⁹⁰יי

מודל 1ב – פירוש מחודש שמפרש מחדש הלכה קיימת

5) רש״ר הירש: ״פטור הנשים משאר מצוות עשה שהזמן גרמן איננו יכול להיות תלוי בפחיתותן; [...] אלא נראה לנו לומר כך: התורה לא חייבה את הנשים במצוות אלה, מפני שאין הן זקוקות להן. [...] התורה מניחה שיש לאשה דביקות יתירה ונאמנות של התלהבות לייעודה; [...] משום כך לא היה צורך להטיל עליה את כל המצוות, המוטלות אל האיש; כי האיש טעון זירוז [...] ויש צורך לחזור ולהזהיר אותו מפני כל רפיון במילוי תפקידו״ (פירוש רש״ר הירש על חמישה חומשי תורה, ויקרא כג, מג).

מודל 2 – תיקון מודע, רפורמה בדת

6) מרדכי קפלן: "כל מי שיש לו ידיעה כל שהיא בתולדות המצוות אחרי התקופה התנכי"ת, יודע כי החוק הישראלי נתפתח על ידי שינויים בפירוש, ועל ידי דרש ושאר דרכי הרחבה. ואולם בעבר היתה התפתחות זו אטית, ונעשתה כמעט בלא יודעים. [...] אי אפשר עוד לחוק להתפתח בימינו על פי תהליכים כאלה ללא הכרה. הטֶמְפוּ [=קצב] של חיי ימינו מהיר יותר מכדי שתהא אפשרות לכך. יתר על כן, מאחר שלמדנו כיצד מתהוים מוסדות חוקיים ומתפתחים, הרי מן הנמנע מבחינה פסיכולוגית, שיהיו התהליכים נעשים מעתה בלא הכרה. על כן אי אפשר לנו עוד בימינו להעמיד פנים כאילו כיונה התורה תמיד לדעתנו ולרגשותינו כיום. [...]

היהדות [...] צריכה היא להתענין בראש ובראשונה בהלכה, בסידור ההתנהגות האנושית בהתאם לחוק המוסרי, לפי דרגת היהדות [...] אריכה הזה".91

מודל 3 – פונדמנטליזם דתי

7א): "ספרים רבים שמנסים להוכיח שהתורה דוגלת בחופש, חירות ושוויון צצים בדור האחרון. [...] מה לעשות, אין שוויון בהלכה. די אם נציין שהגמרא אומרת שאדם צריך לברך שלא עשני גוי, שלא עשני עבד ושלא עשני אישה. [...] יש ספרים מודרניים שלמדו משם שהאישה מעולה מהאיש. [...] גם הניסיון לטעון בכל דור שהתורה תומכת בצורת השלטון או הדין הפלילי המקובלים בדורו של הטוען זקוק לכישרון דמגוגי לא מבוטל. התורה תומכת, כך או כך, בעונש מוות לחוטאים בעברות חמורות. [...] כך גזרה התורה וכך ראוי לעשות. אפשר להתחבא מאחורי כל מיני מכשולים פרוצדורליים ופטנטים הלכתיים כדי להתחמק ממצוות התורה, אך אין להתעלם מכך שכך היא ציוותה, כנראה משום שהקב"ה מרשה לעצמו להחזיק בעולם ערכים שונה משלנו. [...] אי אפשר להתאים את התורה בכל דור לשיגיונות החולפים של הדורות השונים, שאתמול באו ומחר

⁸⁹ משנה ברורה, אורח חיים, סימן שייל, סעיף בי, סימן קטן חי.

[.] משה פינשטיין, אגרות משה, אורח חיים, חלק די, סימן עייט. אגרות משה פינשטיין, אגרות משה

⁹¹ מרדכי קפלן, **ערכי היהדות והתחדשותם**, ירושלים 1938, עמ*י 297 -* 298.

ילכו. התורה היא נצחית ולא תשפיל את עצמה ותקבל בכל דור את ערכי אותו דור. בקיצור: התורה והתרבות הגויית העכשווית אינם הולכים ביחד. צריך לבחור" (הרב איתי אליצור, "חיים קלים", מוסף שבת של מקור ראשון, ח' טבת תשע"ג, 21.12.2012.

ב) הרב טאו: "אין מחלוקת על כך שמי שיקבע את הכרעת החיים אינו החוץ אלא הפנים. לא שיקולי דעת זרים, לא פילוסופיות, תיאוריות או אידאולוגיות מן החוץ, מעולם נוכרי או חילוני, אלא רק דבר אחד יכריע – התורה" (צדיק באמונתו יחיה, עמי קמט).

8) ביקורת על הפונדמנטליזם הדתי (תומר פרסיקו): "איך מגיע אליצור לידיעת עולם הערכים של הקב"ה? ובכן, הוא נוקט בתרגיל הפונדמנטליסטי הקלאסי, אשר מכוון לקריאת המקורות הקדומים ביותר בצורה המילולית ביותר. כך הוא מגיע, למשל, למסקנה כי הקב"ה היה מעוניין שנוציא להורג חוטאים למיניהם, ואילו הימנעותנו מכך היא תוצאה של נסיגתנו אל "מאחורי כל מיני מכשולים פרוצדורליים ופטנטים הלכתיים". [...]

האם אליצור היה טוען בפני חז״ל כי פרשנותם המקלה לציווי ״עין תחת עין״ היא השפלת התורה בפני ערכי דורם! האם הוא תומך בביטול חרם דרבנו גרשם ובויתור על מודל של זוגיות לטובת ריבוי נשים! צריך להיזהר, נדמה לי שבסוף השביל הזה מחכים לנו הקראים והשומרונים.

אני בטוח שבמאמרו שימש אליצור פה לרבים בזמננו, שמרגישים שעל שומרי המצוות להכניע את מצפונם ושכלם ולדבוק בעקרונות מוחלטים שהם מייחסים לתורה, עקרונות אשר דווקא מפני שהם ארכאים מבחינת התפיסה המוסרית שלהם מקבלים הילה נחשקת של "אותנטיות". הנה, אומרים יהודים אלה לעצמם, למרות שלא נעים לי להפלות נשים לרעה (לדוגמא), ואני גם לא רואה כל סיבה טובה לכך, אני מציית באדיקות לצווייו של אבי שבשמיים ועושה כן. [...]

הפרידה המצערת הזאת של ההלכה מהמוסר היא אחת הרעות החולות של זמננו. [...] בעולם בו הכושר הרציונלי והמצפון נחשבו כיצירי האל עדיין היה אפשר להתחשב בהם בפסיקת הלכה, כפי שאכן התחשבו לאורך הדורות. אולם בזמננו, כריאקציה לניכוס שני אלה על ידי התרבות המערבית החילונית החליטו הוגים דתיים רבים להיפרד מהם, או אף לראות אותם כשליחי השטן. [...] כתוצאה מכך אנו עדים ליותר ויותר תפיסות העושות מהציות העיוור אידיאל עליון ומעודדות אותנו להתכחש לקול התבונה והמוסר שבתוכנו ולהאמין שהקב"ה אכן רוצה שנתאכזר לזולת (הנשי, הלא-יהודי, ההומוסקסואלי), ושדווקא התנהגות כזאת היא 'מוסר יהודי' " (תומר פרסיקו, כמה מילים קצרות על הלכה ומוסר, בלוג לולאות האל. 4/1/2013).

מודל 4 – קונפליקט בלתי פתוח

שאלה מנחה – לדפים המצולמים

מה הן הסתירות הפנימיות וההונאה העצמית שיש בציונות הדתית שמביאה אותה למצוקה: [הדפים המצולמים]

アンコン つって つって かっこう

פרק ג'

ציונות דתית במיצר

פתיחה: שאלות ללא מענה

אפתח בסיפור שארע לי לפני שנים: יום אחד ניגש אלי תלמיד צעיר מאחת מישיבות ההסדר, אפוף כולו רגשי אשמה ונקיפות מצפון. 'לו – כך אמר – הייתי רואה ערבי פצוע מוטל בשבת, אינני יודע אם הייתי יכול להימנע מלחלל שבת בכדי להצילו. אינני בחור ישיבה אמיתי. לבחורי ישיבות אמיתיים – אמר בעצב – אין ספיקות ודרכם ברורה'.

יכולתי להגיב בכמה דרכים, בין השאר להציג בפניו פסק הלכה של הגרש"ז אויירבך ז"ל ושל מי שהיה בזמנו הרב הראשי לישראל, הרב אונטרמן ז"ל, בו התירו לחלל שבת על גוי מפני דרכי שלום, פתח מילוט נוח מהקונפליקט.

לא בחרתי בדרך נוחה זו משתי סיבות: הראשונה – אין לי ספק שהבחור היה רואה במענה זה התחמקות ואפולוגטיקה. הרב אונטרמן עצמו היה נחשד בעיניו לפוסק לא אותנטי ולא מספיק חרדי, שהרי בתודעת אותו בחור – כל הקנאי מחברו, מקודש מחברו.

אך הסיבה העמוקה יותר היא, שבעייתו כלל לא היתה נפתרת ע"י
תשובה מסוג זה. מפני דרכי שלום, הכיצד? ומה על ערך חיי הערבי?
האם – כפי שטענו נגד פסק הלכה זה – אין כאן אלא התחמקות חסרת
כנות מהבעיה האמיתית של הסתירה בין ערך חיי האדם לבין ההלכה,
באמצעות נימוק פרקטי (דרכי שלום)? ואלמלא הסכנה שמא מוסלמי
אדוק וקנאי ימנע מלהציל יהודי פצוע, לא הייתי מציל את אותו אומלל?
השאלה הנוקבת לא נפתרה: האם יהודי כפוף להלכה יכול להרשות
לעצמו הודאה בסתירה כזו?

התשובה המקובלת היא, שכיום ממילא אין אפשרות להחזיר את הנשים הביתה, בגלל ההרגל, הסביבה, והצרכים הכלכליים, ולכן השאלה איננה רלבנטית.

יומה אם יכולת ללחוץ על כפתור ולהחזיר את העטרה ליושנה? — שאל אותי לפני שבוע אברך, תוך כדי דיון בנושא זה. האם עלינו ללחוץ על אותו כפתור? התשובה איננה פשוטה כל ועיקר. הויכוחים העונתיים בתנועות הנוער הדתיות סביב נושא החברה המעורבת משקפים קונפליקט פנימי בין שוויון האשה, שהינו מוסכמה פשוטה וטבעית אצל רוב הנוער הדתי-לאומי, לבין ההלכה.

כאמור, דרכי המילוט מגוונות. האחת – אמנם לנסות ולהחזיר עטרה ליושנה. 'אנחנו מקולקלים, אך את בנינו נחנך אחרת'. דרך שגיברה חילים והתחזקה לאחרונה. התגברות החינוך התורני בחינוך הציוני-דתי, שלכשעצמה יש לשבחה, סימנה לפעמים דווקא התנתקות מדרכה והודאה באוזלת ידה למזג מיזוג אמיתי ערכים תורניים עם ערכים אוניברסאליים.

הדרך האחרת היא להראות ש׳גם אנו יכולים, גם ההלכה מתירה, גם היא דוגלת בשוויון האשה ובערך חיי האדם׳ וכו׳ וכו׳, ולא עוד, אלא שדווקא בה נמצא את השוויון האמיתי, האידיאלי׳. גם לדרך זו מחיר כבד. בעוד שהראשונה מלווה בהכחשה עצמית, השנייה מלווה בהונאה עצמית, בשטחיות ורדידות דתית וערכית. התנאי להרמוניה מזויפת כזו הינו ניכור ומוחצנות. הסתירות הינן סתירות אמיתיות ולא מדומות, והמחשבה שניתן לישבן בצורה כזו מביאה למה שמישהו כינה ׳סריסות רוחנית׳.

האם הטלתי את אותו נער שואל לעולם של חוסר ודאות וספק כרוני, של לבטים חסרי הכרעה? נראה לי שפתחתי בפניו אופציה לאמונה ומגע ממשי עם האלוקי. ציטטתי בפניו את קביעתו של אחד מהרביי׳ם בחרתי בדרך אחרת. 'מי הוא ירא השמים האמיתי? – שאלתי אותו — האם לא זה ששואל מהו רצון ד'? זה השואל את עצמו אם אמנם רצון ד' האם לא זה ששפקיר את אותו ערבי למותו? האם לא מוטל עלי לשאול שאלה זו, ובמלוא הכנות? האם אלו המצייתים בלי היסוס, הבטוחים בעצמם, שלא עמדו אי פעם לפני האלוקים ושאלו את עצמם בכנות ובכובד ראש, ישירות ובאופן בלתי אמצעי מהו רצון ד', האם הם יראי השמים?! לא רק שאין להם ספק מהו רצון ד' – הפטרתי – אלא שאין להם בכלל אמונה שהוא רוצה משהו!'

בהקשר זה נזכר אני בהלצה ששכני לשעבר, ר' ליבלה וויספיש ז"ל, היה נוהג לספר, על שני יהודים חרדים שטיילו ברחוב ולפתע פנה האחד אל חברו: "שמע, יש היום כל כך הרבה בעלי תשובה, אולי בכל זאת יש אלוקים"? אותו יהודי היה ירא-שמים משום שמעולם לא הסתפק. ואני מותיר לכם לנחש במה הוא לא הסתפק...

בעיה דומה קיימת בסוגיה שמרבים יותר לדון בה - מעמד האשה.

איננו מנמיכים את שיעור קומתה, את אישיותה של האשה, במאמצינו האידיאולוגיים להחזירה לביתה ולכתר מלכותה של עקרת הבית... המחשבה שבכך שמוציאים אותה מביתה מקדמים אותה וכו' היא מחשבה גויית.

זהו ציטוט מדברי אחד מחשובי מורי הציונות הדתית, הרב מ"צ נריה זצ"ל, בראיון לעיתון הצופה¹, בהסתמכו על התנגדות הראי"ה קוק לתת לנשים זכות בחירה למוסדות הישוב בזמנו. האומנם ההלכה איננה מנמיכה את שיעור קומתה של האשה? האם חשים אנו בכנות כי שחרור האשה הינו מושג 'גויי' גרידא, שאיננו נוגע לערכיותנו הפנימית בעידן בו אנו שרוים?

שכט תש״מ.

החרדית, לא בחרדלי"ת השחורה-סרוגה ואף לא בגרסה החדשה של הכיפות הרקומות הבלתי מזדהות.

'ארץ ישראל' מול 'תחליך חשלום'

אי אפשר להימנע במסגרת דיוננו מהנושא המרכזי והמשמעותי המנסר היום בחלל עולמנו, ארץ-ישראל ותהליך השלום. אין בכוונתי להיכנס כאן לדיון הפוליטי, אלא להתייחס להשלכות מרחיקות הלכת שיש לתהליך על התפיסה הציונית-דתית.

חלוקי הדעות העמוקים המפלגים את החברה הישראלית חדלו כבר מזמן להיות חלוקי דעות סביב שאלות ביטחוניות או פוליטיות, והפכו למלחמת תרבות של ממש. הדתיים-לאומיים, כך נטען ע"י השמאל, הינם נגד השלום. הללו מכחישים זאת בכל תוקף: 'בנינו משרתים כבניכם בצבא, חרדותינו לא נופלות משלכם, וכך גם כיסופינו לשלום'. אך העניין איננו פשוט כל ועיקר.

כצופן הדתי-לאומי מדינת ישראל טעונה משמעות דתית. בצורה כזו או
אחרת, המדינה הינה התגשמות – ולו גם חלקית – של חזון הנביאים,
מימוש ההבטחה האלוקית לקיבוץ גלויות וגאולה. זיהוי זה של מלכות
ישראל ההיסטורית עם מדינת ישראל טבוע עמוק בגנים של הדתילאומי, וההזדהות עם המדינה, הנכונות להיאבק למענה, והתחושה
הביתית הפשוטה של אזרח במולדתו, קשורה אצלו לתפיסה זו שאותה
ינק עם חלב האם. למעשה התפיסה הזו מושרשת בצורות שונות
במעגלים רחבים יותר של החברה הישראלית. לרוב הדתיים-לאומיים
הפכה תפיסה זו למובן מאליו, עולם שלתוכו נולדנו. התנ"ך וצה"ל,
כבטקס השבעת טירונים, כרוכים זה בזה, והמוטיבציה לשרת בצבא
יונקת מתשתית זו.

ברצוני להדגיש: אין זו בהכרח תודעה משיחית ואפילו לא רצון להפוך את המדינה למדינת תורה. רוב הנוער לא חש שליחות קדושה בניקוי החסידיים 2 , לפיו צדיק המכניס את עצמו לספיקות גדול מזה שמזיר את עצמו מהם.

אך כצפוי, סיפורו של אותו בחור הסתיים בצורה אחרת. אינני יודע איך היה נוהג היום לו היה נקלע לסיטואציית הערכי הפצוע, יש להניח שהיה סומך על הרב אונטרמן. בכל מקרה, הוא כבר איננו שואל שאלות. הוא איננו שואל אותן משום שהחברה הצליחה לדכא את חירות המחשבה האישית שלו.

אך עתה אני צובט את עצמי ושואל: דוגמאות אלו שהבאת, את מי הן מעניינות? האם אלו הן הבעיות? הוצאת מהארון, אני ממשיך ואומר לעצמי, שאלות ארכאיות מלפני שלושים, חמישים שנה. האם אין עצם הצגת שאלות אלו בחברה ישראלית פוסט-ציונית ופוסט-מודרנית מצביעה על חוסר הרלוונטיות של החברה הדתית-לאומית, אותה תנועה המתיימרת להיות עמוד האש ההולך לפני המחנה, והמבוססת כיום בבוץ של עצמה?

ואמנם, המאורעות התרבותיים והפוליטיים של השנים האחרונות הוכיחו לדעתי יותר מכל את העובדה, שלמעשה הציונות-הדתית בגרסתה הנוכחית, איננה נותנת – וגם לא יכולה לתת – תשובה יהודית הולמת לבעיות הזמן. הסיבה לכך היא הפיחות המשמעותי שחל בשני הדגלים שהיא הניפה בנוסף לדגל הדתי – זה הלאומי וזה התרבותי הכללי. הוכיח זאת המהפך הפוליטי הקודם, אך הנוכחי מוכיח זאת אף יותר³. על קטגוריות החשיבה, שבאמצעותן היא תפסה את אחדות העם, את הבסיס להגדרתו העצמית ואת הזיקה לארץ, הוצבו שאלות קשות. ואני מדבר כציוני-דתי המאמין בשיטה זו, ושהכיפה הסרוגה הציונית-דתית עומדת איתנה על ראשו והוא איננו מתכוון להמירה לא בשחורה

[.] האדמו"ר מאיז'ביצה, מחבר הספר 'מי השילוח'.

י הכוונה לעלית הליכוד לשלטון בשנת 77׳ ולחזרתה של תנועת העבודה לאחר מכן.